

חיים ישראל טעסלער

לאנדאן יצ"ו

סדר פיוטי חג הפסח כשחל יום טוב בשבת

אקדמות מילין

אמר הכותב: בבואנו לבאר ענין סדר פיוטי חג הפסח וביאורו של המנהג הקדום להפוך את סדרי הפיוטים בימים האחרונים של חג הפסח כשחל יום טוב בשבת, מן הצורך לבאר קודם סידורו ומבנהו של פיוטי היוצר על כל ענפיהם ומרכיביהם על בוריים.

ומהאי טעמא ראינו צורך לשרטט בריש היריעה (ענף א) את ראשי פרקיו של סדר ומבנה חלקי פיוטי ברכות יוצר מה'יוצר' ועד ל'גאולה' וענין ה'מערכת יוצר', ואחריו (ענף ב) עניני סדר פיוטי חג הפסח, ובסופו (ענף ג) ענין המנהג הקדום להפוך סדר הפיוטים בימים האחרונים של חג הפסח כשחל יו"ט בשבת, והפועל יוצא משינוי המנהג בענין אי אמירת פיוטי 'יוצר' בימינו.

ענף א

סדר פיוטי ברכות יוצר

סדר פיוטי ברכת יוצר

פיוטי ברכת יוצר המכונים 'יוצרות' א מורכבים מז' חטיבות של פיוטים, 'יוצר' 'אופן' 'מאורה' 'זולת' 'אהבה' 'מי כמוך' 'גאולה', המשולבות כל אחד ואחד במקומו הקבוע והמיוחד בסדר ברכות יוצר. מנהג אמירת פיוטי 'יוצר' היה רווח ביותר בכל מקהלות האשכנזים, והיו נאמרים ברוב שבתות השנה, ובכל המועדות, ושבת חוה"מ ור"ח, ושבתות בהם קוראים הד' פרשיות^ג, ופרשיות מסיומות^ג, ושבתות מיוחדות^ד, ושבתות

א. צוין שהשם 'יוצר' במקורו הינו דו משמעי:

(א) הכינוי הכללי לכל הפיוטים השונים שבברכות קר"ש (ברכות 'יוצר' - לפעמים מצינו בדברי הראשונים ז"ל שנהגו לכנות את כל עצם תפילת שחרית בשם 'תפילת יוצר').

(ב) השם של הפיוט הראשון של פיוטי ה'יוצר' [גוף היוצר - עי' לקמן] שמקומו לאחר ברכת 'יוצר אור ובורא חושך' (ולמנהגנו מיד אחר הקטע 'אור עולם באוצר חיים אורות מאופל אמר ויהי') קודם 'המאיר לארץ' (ובשבת קודם 'הכל יודוך').

ומ"מ בזמננו משום נהוג בפי ההמון לכנות את כל סוגי הפיוטים שמפסיקים באמירתם באמצע תפילת הקבע בשם 'יוצרות' כולל פיוטי ה'קרובות' (וגם לאחר שכבר אין מנהגו להפסיק בברכת יוצר אור באמירת פיוטים, ועי' לקמן).

ב. וכן בשבתות הפסקה ושבת הגדול.

ג. כגון שבת פ' בראשית, פ' וירא, שבת שירה, פ' יתרו, פ' בהעלותך, פ' שלח, פ' חוקת, פ' ואתחנן, פ' עקב.

ד. כגון שבתות בין פסח לשבועות, שבת אחר שבועות, שבת נחמו, שבת לפני ר"ה, שבת שובה, שבת בין יו"כ לסוכות, שבת חנוכה.

בהם התקיימו אירועים מיוחדים כגון חתן או מילה, ורבות מצינו בדברי הפוסקים ובעלי המנהגים באשר למנהגי הקהילות השונות בסדר אמירת פיוטי היוצר במועדות ובשבתות מיוחדות בהם אירעו חתן ומילה או מועד גם יחד. מיהו בארצות האשכנזים נהגו בדר"כ לומר רק פיוטי 'יוצר' אופן' ו'זולת', ורק בימים מסוימים גם פיוטי 'אהבה' ו'גאולה'.

מתחילה נועדו פיוט 'יוצרות' להחליף את נוסח הקבע של הברכה, דהיינו פיוט 'גוף היוצר' במקום הנוסח הקבוע של 'המאיר לארץ', ופיוט 'אופן' במקום 'והאופנים' והקדושה של ברכת יוצר, וכן 'מאורה' במקום 'לא-ל ברוך' וכו' חוץ מסיום הברכות. איברא כבר בתקופה קדומה מאוד הונהג לומר גם את הנוסח הקבוע של ברכות יוצר בנוסף לפיוטי ה'יוצרות', ולשלב את הפיוטים באמצע הברכות, וכן כל הפיוטי 'יוצרות' המאוחרים נתייסדו ע"פ סדר זה להיותם משולבים בתוך ברכות יוצר.

'יוצר'

פיוט 'יוצר' המכונה גם 'גוף היוצר' הוא הפיוט הראשון בתפילת 'יוצר' שמקומו תיכף אחר ברכת 'יוצר אור ובורא חושך' ולפני 'המאיר לארץ' (ובשבת 'הכל יודוך'), ומהאי טעמא מכונה בשם 'יוצר'. תוכנו של פיוט 'יוצר' הוא מענין הקריאה של המאורע שלכבודה נתייסד הפיוט. למנהג האשכנזים נהוג להקדים אחר הברכה את הפיסקא 'אור עולם (ב)אוצר חיים אורות מאופל אמר ויהי' כל אימת שאומרים פיוטי יוצר.

'אופן'

פיוט 'אופן' מקומו בהמשך ברכת יוצר אחר הפסוק 'קק"ק ה"צ מלא כל הארץ כבודו' ולפני הקטע 'והאופנים וחיות הקודש', ומהאי טעמא מכונה בשם 'אופן'. תוכנו של פיוט 'אופן' מענין שירת המלאכים המשבחים ומפארים את בוראם. למנהג האשכנזים נהוג ביום שאומרים בו פיוט 'אופן' שאחר הפיוט אומרים הנוסח 'והחיות ישוררו וכרובים יפארו ושרפים ירונו ואראלים יברכו פני כל חיה ואופן וכרוב לעומת שרפים לעומתם משבחים ואומרים' במקום הנוסח הרגיל 'והאופנים וחיות הקודש כו' של כל יום.

ה. וכהא דמצינו בפיוטי התקיעות והפסוקים שהיו משולבים בתוכם בתפילת המוספין דר"ה שנועדו להחליף את הנוסח הקבוע של ברכות מלכיות זכרונות ושופרות, וכן מצינו לענין פיוט ה'קדושה' הנועד להחליף את הנוסח הפיוטית הקבוע של הקדושה (וכבר הארכנו טובא בזה במאמרנו 'ענין פיוט הקדושה' בגליון פעלים לתורה קובץ יט, תשרי תשע"ה).

ו. ענין מקורו של פיסקא זו לוטה בערפל, ואינו ברור האם המדובר בנוסח א"י עתיק של ברכת יוצר או בשריד של פיוט א"י עתיק.

ז. המדובר בנוסח ארץ ישראל העתיק של הקטע 'והאופנים חיות הקודש' הבבלי, וכמנהג האשכנזים להחליף את הנוסח הבבלי הקבוע בנוסחאות ארצי ישראלים עתיקים במועדות ובימים שאומרים פיוטים, ואכמ"ל.

ח. ולענין ימים נוראים כבר נחלקו בזה הראשונים ז"ל אי יש לומר הקטע 'והחיות ישוררו' במקום 'והאופנים'.

'מאורה'

פיוט 'מאורה' מקומו בסוף הברכה הראשונה של ברכות יוצר, ולפני הקטע 'אור חדש על ציון תאיר ונזכה כולנו במהרה לאורו' וסיום הברכה 'יוצר המאורות', ומהאי טעמא מכוונה בשם 'מאורה'. פיוטי 'מאורה' כמעט ואינם נהוגים במחזור האשכנזי, ובעיקר נמצאים רק אצל שבת חנוכה, חג השבועות, ושבת פ' יתרו פ' בהעלותך ופ' ואתחנן (ושמח"ת).

'אהבה'

פיוט 'אהבה' מקומו בסוף ברכת 'אהבה רבה' ('אהבת עולם')^ט, לפני הקטע 'וקרבתנו [מלכנו] לשמך הגדול', ותוכנו מענין אהבתו של הקב"ה לעמו. פיוטי 'אהבה' כלל לא היו נהוגים באשכנזי (מנהג אשכנז המערבית) ובצרפת, כי אם באושטרייך ופולין (מנהג אשכנז המזרחית) בשבתות מסוימות יא.

'זולת'

פיוט 'זולת' מקומו באמצע ברכה האחרונה של ברכת יוצר, אחר 'ואין אלקים זולתך' ולפני 'עזרת אבותינו', ומהאי טעמא מכוונה בשם 'זולת'. כאמור לפי מנהג אשכנז נהגו בדרכ לומר פיוטי 'יוצר' אופן יב ו'זולת' כל אימת שאמרו 'יוצרות'. בימים שאמרו 'זולת' נהגו לפי מנהג אשכנז המערבי לומר נוסח מקוצר של תפילת 'ויציב ונכון', כן אמרו בכל מקהלות האשכנזים נוסח מיוחד של 'על הראשונים ועל האחרונים', ומהאי טעמא לא נהגו לומר 'זולת' בימים נוראים בכדי לומר הנוסח הארוך של 'אמת ויציב' מחמת כמה טעמים יג.

כיון דא"א הלל ושירה בר"ה ויו"כ, ועי' כל הענין באריכות בשו"ת חות יאיר סי' רכה, ועי' לקמן (בענף ב) לענין מנהג אמירתו בימים האחרונים של חג הפסח.

ט. בענין מנהגנו לומר בשו"ת הנוסח 'אהבה רבה' ובימות החול הנוסח 'אהבת עולם' עי' בני יששכר (מאמרי שבועות, מאמר ד - מעלת החג, אות ו בהגה"ה) ובמאמר נוסח התפילה (אות כד).

י. ומהאי טעמא הושמטו גם מסדרי 'מערכת יוצר' של ר' משולם ב"ר קלונימוס (יום ב' דפסח) ורבינו שמעון הגדול (שחז"מ"פ) פיוטי 'אהבה' ו'גאולה', ועי' לקמן בענף ב.

יא. בשבתות בין פסח לשבועות ובשבת פ' וירא ופ' שלח (ואכן חלק ממחברי פיוטי 'אהבה' הנ"ל הם ספרדיים).

יב. עי' לקמן בענף ב' דלפי מנהג אשכנז המערבי א"א פיוטי 'אופן' בימים האחרונים של חג הפסח.

יג. עי' בספר חסידים (סי' רנח): 'מה שאין אומרים זולת בר"ה וביוה"כ, לפי שאנו צריכים לומר אמת ויציב כהלכתו, ויש בו ששה פעמים אמת כנגד ששה פעמים אמת שבבראשית בסוף התיבות, כגון ברא אלקים לעשות ברא אלקים את וכיו"ב תמצא ששה פעמים אמת רמוז. ובר"ה אומר זה היום תחילת מעשיך, הואיל ותחילת מעשיו הוא, צריכים אנו לומר ששה פעמים אמת שכתוב בתחילת מעשיו, ואלו היינו אומרים זולת היינו מחסרים פעמים אמת. וא"ת יוה"כ אינו תחילת מעשיו, מ"מ תשלומין הוא לר"ה לפי שבינונים תלויים ועומדים עד יוה"כ, ועוד דאמרין בב"ר ויהי ערב ויהי בקר יום אחד (בראשית א, ה) [זהו יוה"כ] ויוה"כ יום הדין הוא ... ועוד תדע שבר"ה אין לומר זולת, שהרי מאמת ועד טוב ויפה י"ו תיבות כנגד י"ו כפרות שבאחרי מות גבי יוה"כ, ואם יאמר זולת נחסר מ"ו. ועוד דצריך לומר כסאו נכון ומלכותו ואמונתו לעד

'מי כמוכה'

פיוט 'מי כמוכה' מקומו בסוף הברכה השלישית של ברכות יוצר, אחר הפסוק 'מי כמוכה באלים ה' נורא תהילות עושה פלא', ולפני 'שירה חדשה שבחו גאולים'. פיוט 'מי כמוכה' כלל אינם נמצאים במחזור האשכנזי, כי אם במחזור הספרדי. פיוט ה'מי כמוכה' האחד והיחיד שעשה את דרכו מספרד לאשכנז הוא הפיוט 'יום ליבשה' יד לר' יהודה הלוי הנמצא במחזור האשכנזי כמנהג אושטרייך ופולין ('מנהג אשכנז המזרחי'), אך עם המעבר הוחלף גם ייעודו המקורי של הפיוט, ובמחזור האשכנזי הפיוט מתפקד כפיוט 'גאולה', ולא כייעודו המקורי כפיוט 'מי כמוכה' שכלל אינו ידוע במחזור האשכנזי טו.

'גאולה'

פיוט 'גאולה' הוא הפיוט האחרון של פיוטי ברכות יוצר, ומקומו בסוף 'צור ישראל' לפני סיום ברכת 'גאל ישראל' [בעבר היה פיוט זה מכונה 'ה מלכנו']. תוכנו של פיוט 'גאולה' לעולם מענין הצפייה לגאולה השלימה וקץ שעבוד עול מלכויות. למנהג אשכנז ואושטרייך טז נהוג תמיד כל אימת שאומרים פיוט 'גאולה' שבסוף הפיוט מוסיפים הקטע 'בגלל אבות תושיע בנים ותביא גאולה לבני בניהם' ואח"כ מסיימים הברכה 'בא"י גאל ישראל' יז.

פיוטי 'גאולה' אינם נמצאים לרוב במחזור האשכנזי, ולפי מנהג אשכנז המערבי א"א פיוטי 'גאולה' כי אם פיוטי 'ברח דודי' בימים הראשונים ושבת חוה"מ פסח (או בשביעי או אחרון של פסח כשחל בשבת), משא"כ למנהג אשכנז המזרחי שאומרים פיוטי 'גאולה'

קיימת ובר"ה וביו"ה"כ [יושב על כסא דין] דכתיב (משלי כ, ח) מלך יושב על כסא דין מזרה בעיניו כל רע וכתוב אחד אומר (שם, כ"ו) מזרה רשעים מלך חכם וסמך ל"י (שם, כח) (והוכן) [וסעד] בחדס כסאו (לכך צריך לומר כסאו נכון) אחד לר"ה ואחד ליו"ה"כ ולא זולת וכו".

וע"ע ברוקח (סי' ר) מש"כ בדומה לזה, וע"ע במנהגים ובהגמ"נ, ובלבוש (סי' תקפד) כתב טעמא כיון דהוי שירה וא"א שירה בר"ה וי"כ.

יד. ומ"מ יצוין שפיוט זה שונה משאר פיוטי 'מי כמוכה' של ריה"ל המיוסדים כולם במתכונת של פיוטי ה'מי כמוכה' הספרדיים, כלומר במחרוזות מרובעות החתומים בפסוקים המסתיימים במילה קבועה.

טו. ומיהו עי' לקמן (בענף ב) דבימים בהם יש פיוט 'גאולה' נוסף (כגון במילה באחש"פ ובשבתות שבין פסח לשבועות) אז אומרים הפיוט 'יום ליבשה' במקומו המיועד לפני 'שירה חדשה'.

טז. הקטע נמצא אך ורק במחזורי אשכנז ואושטרייך משא"כ במחזורי רומניא וספרד וכדו'.

יז. בביאור המנהג עי' בערוגות הבושם לרבינו אברהם ב"ר עזריאל בפ' על הפיוט 'יום ליבשה' (ח"א עמ' 71) בשם רבינו אלעזר מוורמיישא בעל הרוקח נ"ע: 'בגלל אבות תושיע בנים, י"ג תיבות כנגד י"ג אותיות שמות אבות, וי"ג גאולות בפר' ערכין (ויקרא כז) ופדה בערך במקום גאולה'. ביאור דבריו שבקטע 'בגלל אבות תושיע בנים ותביא גאולה לבני בניהם' עם סיום הברכה 'ברוך אתה ה' גאל ישראל' יש י"ג תיבות, שהם כנגד י"ג אותיות שבת יבות אברה"ם יצח"ק יעק"ב, וכנגד י"ג לשונות של גאולה שנאמרו בפר' ערכין, דהיינו י"ב לשונות של גאולה וא' של פדיון (וזש"כ 'ופדה בערך במקום גאולה').

גם בשבתות שבין פסח לשבועות, והפיוט 'יום ליבשה' בשביעי של פסח ושבת שירה ובמילה בשבת.

'מערכת יוצר'

בשונה מרוב פיוטי 'יוצרות' במחזור האשכנזי לשבתות ומועדי השנה, שבהם פיוטי 'יוצר' 'אופן' ו'זולת' וכו' שונים הם זו מזו, ואינם בהחלט קשורים זו לזו, וע"פ רוב גם לא יצאו מתח"י של פייטן אחד י, הרי אצל פיוטי ה'מערכת יוצר' יט כל שרשרת 'פיוטי יוצר' הם המשך אחד מענין אחד המבוססים ע"פ סדר של פסוקים, ומיסודו של פייטן אחד.

במחזור האשכנזי לכל ענפיו מצינו בס"ה ד' סדרים של פיוטי 'מערכת יוצר', שהם סדר 'אור ישע מאושרים' לרבינו שלמה הבבלי ליום א' דפסח, סדר 'אפיק רנן ושירים' לרבינו משולם ב"ר קלונימוס ליום ב' דפסח, סדר 'אהוביך אהבוך' לרבינו שמעון הגדול לשבת חוה"מ פסח (על ג' סדרים אלו עי' באריכות בענף ב), וסדר 'אדון אמנני' לרבינו שמעון הגדול ליום א' דשבועות, מיהו במחזורי ארץ ישראל העתיק ובמחזורי ספרד וארצות המזרח מצינו לרוב סדרים כאלו שבהם נהגו הפייטנים לייסד מערכות שלמות של 'יוצרות' שכללו סדר שלם של כל ז' פיוטי 'יוצרות' הנ"ל.

הפולמוס על הפסקה בתפילה באמירת פיוטים

כבר מימות הגאונים ז"ל ואילך מצינו פולמוס חריפה בין גדולי הפוסקים ובעלי ההלכה בענין הפסקה באמצע התפילה באמירת פיוטים עם צדדים שונים לכאן ולכאן, ומחמת טיעונים שונים, כשאלו מצדדים להיתר ואלו שוללים לאיסור. במציאות בארצות האשכנזים ובצרפת נהגו היתר בזה ע"פ פסקו של רבינו גרשום מאור הגולה נ"ע וגאוני בבל כרב נטרונאי גאון ורב עמרם גאון ורב כהן צדק שלפניו כ, וכן נחלקו בזה באחרונה המחבר כב והרמ"א בשו"ע (סי' סח). ומנהג אבותינו בידינו להפסיק

יח. ולפעמים בימים שאין פיוט 'אופן' המיוחד ליום ב' דיו"ט, נהגו לחזור גם ביום ב' על פיוט 'אופן' דאתמול (וכגון ביום ב' דר"ה שמחבר פיוטי יום ב' דר"ה רבינו שמעון הגדול לא יסד 'אופן' ליום ב' ר"ה, ונוהגים לחזור על 'אופן' 'כבודו איהל היום' שיסד הקליר ליום א' דר"ה גם ביום ב', ובדומה לזה ביום אחרון של פסח (כשחל שביעי ואחרון של פסח בימות החול) דנוהגים לחזור על פיוט 'זולת' 'אי פתרוס בעבריך' לרבינו שמעון הגדול של שביעי של פסח).

יט. יצוין שהכינוי 'מערכת יוצר' לא נמצא אצל הראשונים, והמדובר בכינוי מאוחר יחסית בכדי להפריד בין פיוטי יוצרות הנפרדים למערכות השלמות.

כ. ומה"ט מצינו מנהגם של בני אשכנז המערבי שנהגו לומר סדר קרובה הקדושתא 'אורח חיים' לרבינו שמעון הגדול ביום א' דשבועות, והקדושתא 'ארץ מטה' הקלירי ביום ב' דשבועות, וטעמם ונמוקם מכיון דאומרים סדר 'מערכת יוצר' 'אדון אמנני' לרבינו שמעון הגדול ביום א' אז אומרים גם הקדושתא שיסד גם הוא ביום א', אבל מנהגנו כדעת המנהגים (מהרא"ט) לומר 'ארץ מטה' להקלירי ביום א' לפי שהיה תנא.

כא. עי' כל הענין באריכות בשבלי הלקט סי' כח, ובטור ונו"כ (סי' סח) ואכמ"ל בענין.

כב. ובמרוצת הדורות נתקבל ביותר אצל אחינו הספרדים להחמיר בזה כדעת המחבר ושלא להפסיק (או

בתפילה באמירת הפיוטים, ורבות מצינו בדברי בעלי המנהגים והפוסקים שהאריכו טובא בענין המנהגים השונים בסדר אמירת הפיוטים ע"פ מנהגי הקהילות השונות בכל מועד במועדו. כן מצינו רבות בדבריהם ז"ל בענין גודל שגב קדושת הפיוטים וענין אמירתם כג.

מנהגנו כהיום שלא להפסיק בפיוטים בברכות יוצר

מיהו המנהג הרווח כהיום במקהלות החסידים שלא להפסיק באמצע ברכות יוצר באמירת פיוטי 'יוצרות' (או פיוטי 'מערבית' בתפילת ערבית ביו"ט), ואין מפסיקים באמצע התפילה באמירת פיוטים כי אם בפיוטי 'קרובות' כד בחזרת הש"ץ, למרות שמנהגו של מרנא האריז"ל מבואר להדיא שנהג לומר פיוטי 'יוצרות' באמצע ברכות יוצר ולא חשש כלל להפסק, וכ"כ מהרש"ו ז"ל בשער הכוונות כה (דרושי עלינו לשבח ונוסח התפילה), וז"ל:

וכן היה אומר כל הפיוטים ופזמונים שתיקן ר"א הקליר הלא המה במחזור האשכנזים, לפי שכל אלו הראשונים תקנו דבריהם עפ"י חכמת האמת והיו יודעים מה שתקנו, ואף גם אם הם באמצע ברכות יוצר היה אומרם, לפי שהם היו תנאים והיו יודעים מה היו מתקנים, וכל דבריהם היו מיוסדים על פי האמת.

וכע"ז איתא גם בפרע"ח (שער הקרי"ש, פרק א), וז"ל:

'בענין פיוטים שנהגו האשכנזים לומר, היה נוהג מורינו זלה"ה לומר, והיה אומר שאין בהם שום הפסק, כי הכל הולך אחר החיתום, והואיל ומסיימים מעין הברכה, לא הוי הפסק.'

במקור מנהגנו כתב הרה"ק מהרי"א מקאמרנא זיע"א בשולחנו הטהור (סי' סח, סעי' א-ב) שזה נובע מרבינו אור שבעת הימים מרנא הבעש"ט הק' זיע"א שלא היה מפסיק בפיוטים בברכות יוצר, וז"ל:

עכ"פ למעט) בפיוטים באמצע התפילה, למרות שלהדיא מצינו שגם רבות בשנים אחר שנתפשטו פסקי המחבר אצל בני ספרד עדיין נהגו בהרבה מקומות (ובעיקר בארצות צפון אפריקה כגון במרוקו ואלג'יר) לומר פיוטים באמצע התפילה.

כג. עי' במהרי"ל (הל' תפילה סעי' ג): 'היה נזהר מאד לומר קרובץ, והיה כועס על הבחורים שהיו לומדין בבית הכנסת תוס' או שאר דברים בשעה שאמרו הצבור קרובץ, והם לא שמו לבם לומר אותם, ועי' בדרכי משה (סי' סח) שהביא דבריו ובסו"ד קמסיים דלמרות דלהרהר ולעיין בדברי תורה בלא דיבור בשעה שהעם אומרים הקרובץ אין איסור אבל מ"מ יש לחוש להמון שאל יראו מן הלומד בספר ויפסיקו ג"כ בדברים אחרים, ועינינו רואות כדבריו שע"פ רוב אלו המתחכמים ללמוד בשעה שהציבור אומר קרובץ בדרכי נגררים לפטפוטי דיבורים האסורים ע"פ הלכה.

כד. א"ה: ידוע הפולמוס בענין הכינויים 'קרובות' או 'קרובץ' וביאורם של כינויים אלו (ולדעת ר"א בחור בספר התשבי הכינוי 'קרובץ' הינו שיבוש מתיבת 'קרובות' בזה שלא הבדילו בין הצד"י והת"ו הרפוי), ואכמ"ל.

כה. וכע"ז גם בדברי מהרש"ו ז"ל בשער התפילה (דרוש נוסח התפילה).

מרן האר"י בימים נוראים שהיה מתפלל בין האשכנזים **כ** היה אומר כל הפיוטים של ברכות ק"ש, ופסק שאין בזה הפסק, ובפרט שכולם נתקנו ברוח הקודש, והי' משבח כל פיוטי אשכנזי[ם] של כל השנה, ופסק שאין בזה הפסק ויכול לאומרם בכל הזמנים, ולכן מי שעומד בצבור ושותק ואינו אומר, עליו נאמר תועבת השם כל גבה לב, גאה וגאון שנה השם, וכל המתייהר נופל בגיהנם.

מרן הקדוש הריב"ש נהג שלא לאמרם, ומחמת זה נתפשט המנהג בינינו שלא לאמרם, ורבינו הקדוש מו"ה אלימלך מליזענסק נהג לאמרם בר"ה ויוה"כ, מהטעם שמרן האר"י אמרם באותו הפעם, וכך מנהגינו בר"ה ויוה"כ לאמרם מטעם זה **כז**.

וכ"כ (סי' סב, סעי' ח):

'מרן האר"י היה אומר הפיוטים והזולת שבברכות ק"ש, ומרן רבינו ישראל בעש"ט לא היה אומר, והבוחר יבחר'.

מנהגנו כהיום שלא להפסיק בפיוטים בברכות יוצר

בביאור מנהגינו שלא להפסיק בפיוטים בברכות יוצר כתב הרה"ק מהרצ"ה מזידיטשוב זיע"א בס' פרי קודש הלולים (שער הקר"ש פ"א) על דברי האריז"ל הנ"ל בפרע"ח וז"ל:

'בענין הפיוטים שנהגו האשכנזים לומר, היה נוהג מורינו [זלה"ה] לומר, כו' עכ"ל **כח**. ובוודאי היה יודע רבינו **כט** איזה פיוט מיוסד ע"פ סוד היה אומרו, אבל אתנו אין יודע, ע"כ לא ראיתי לאנשי מעשה שיאמרו קודם השמו"ע. אמנם בתוך עמידה ראיתי למורי **ל** שהיה מצוה לומר

כו. וכמ"ש הרב חיד"א ז"ל ביוסף אומץ סי' כ סק"ב.

כז. ועי' מש"כ בשולחן הטהור בס' קיב, וז"ל: מענין הפיוטים של אחינו בני אשכנזים, מרן האר"י היה אומר כשהי' מתפלל בק"ק אשכנזים כל היוצרות וזולת פיוטים שחברם הקליר ורבינו שמעון הגדול וכיוצא, ובאמת הכל נתחבר ברוח הקודש כפי ששמעו ממלאכי מעלה, וכל הפיוטים דברו ברוח הקודש כמו תהלים של דוד המעשה"ש, ויכול להפסיק אפילו באמצע פסוק של ק"ש, ומכש"כ באמצע פרק ובין פרק לפרק, ולכך בימים נוראים היה מרן מתפלל בק"ק אשכנזים, והיה מתפלל נוסח אשכנזי ואומר הפיוטים ויוצרות כסדר'.

ובזר זהב (שם סק"א) כתב, וז"ל: ומרן קודש קדשים ריב"ש טוב לא היה אומר יוצרות שקודם התפלה, וגם באמצע התפלה לא היה אומר אלא אחר מחיה המתים, אבל באמצע הברכה לא היה מפסיק חוץ מגשם וטל ומוספי ארבע פרשיות שהי' אומר על הסדר, ובביהמ"ד של קודש קדשים רבינו אלימלך היו אומרים ביוה"כ יוצרות, וכך הנהיג מורי דודי בבית מדרשו כמנהג מרן, והמבזה שלא לומר פיוטים עתיד ליתן את הדין אם מרן האר"י וריב"ש טוב אמרו ולא שינו האיק"י יהיה כח ביד איזה מאן דהוא לשנות שלא לומר פיוטים'.

כח. פי' ע"כ לשונו של הפרע"ח הנ"ל.

כט. הכוונה לרבינו האריז"ל.

ל. בענין זהותו של 'מורי' זו עי' מש"כ רבינו בעל מנחת אלעזר זיע"א במאמר נוסח התפילה (אות כח) שהביא דברי רבינו והעיר בזה במש"כ 'ראיתי למורי' שלא ידענו למי כוונתו, וע"ע בדברי תורה (ח"א, אות מב)

פיוטים, כי אחר שכבר התפללו הקהל בלחש ויצאו ידי חובתן אין קפידא כ"כ להפסיק, ובפרט שהרוב מיוסדים על סודות.

היוצא מדבריו שאין להביא ראי' ממנהגו של האריז"ל להפסיק באמירת פיוטים בברכות יוצר, מכיון שהאריז"ל היה יודע ברוח קדשו איזה פיוטים מיוסדים ע"פ הסוד שבהם אפשר להפסיק באמצע הברכות, משא"כ אנן שאיננו בקיאים בזה אין האפשרות בידינו להפסיק בפיוטים בברכות יוצר, אבל אחר שכבר התפללו בלחש וכבר יצאו יד"ח תפילה, שפיר כבר ניתן להפסיק באמירת פיוטים בחזרת הש"ץ.

בדומה לדברים אלו ובהוספת נופך כתב רבינו בעל מנחת אלעזר זיע"א במאמר נוסח התפילה (אות כח), וז"ל:

'איברא קשה לכאורה למה לא יאמרו הפיוט קודם השמו"ע בברכות יוצר, כיון שהאריז"ל כתב שגם אז יש לאמרם בברכות ק"ש, [ו] אין הפסק בפיוטי הראשונים כגון הקליר וכיוצא כמ"ש בפע"ח ובשאר כתבי האריז"ל.

ונ"ל הטעם ושמעתי כע"ז מאאזמו"ר הגה"ק מהר"ש זצלה"ה הרב דפה, דבאמת י"ל להלכה דלא הוי הפסק בברכת ק"ש וכד' האריז"ל (וכיון שמסיימים סמוך לחתימת הברכה מעין חתימה), רק שעכ"פ (גם למי שלא בא בסוד ה' להבין עומק כוונתם) יבינו פירוש המלות כפי פירוש המחזור שם, דאל"כ הוי הפסק אם אומר פטפוטי דברים בלי הבין פירושם (כיון שהם לשון עמוק ומלות נסתרות ורמיזות בדרשות חז"ל) באמצע ברכות ק"ש. ע"כ חששו להפסק שלא לאמרן בצבור, בשביל ההמון שלא ידעו ולא יבינו בהם אפי' פי' המלות כלל, ואצלם יהי' כהפסק בברכת ק"ש, משא"כ בפיוטים בתפלת שמו"ע אשר מפסיק בהם רק הש"ץ, והש"ץ מבואר בשו"ע (הל' ר"ה סי' תקפא, ובמג"א סק"ט), ועי' במטה אפרים (שם, סעי' מח) שצריך שילמוד כוונת פי' התפלות, וא"כ כשיבין עכ"פ פי' המלות לא הוי לגביה הפסק בעת תפילתו בקול, ע"כ אומרים הפיוטים עם הש"ץ בתפלת שמו"ע, וא"ש ונכון בעה"י לא'.

ובדבריו מבואר טעמא למנהגנו שלא להפסיק בפיוטים באמצע ברכות יוצר בגלל ההמון שאינם יודעים פירוש המלות של הפיוטים, כך שאצלם נחשבו הפיוטים להפסק בברכות קר"ש, אבל בחזרת הש"ץ דרק הש"ץ מפסיק בפיוטים בתפילתו אין לחשוש כ"כ, והש"ץ אכן צריך ללמוד פירוש המלות של הפיוטים.

מה שחקר בדברי הרה"ק מהרצ"ה מזידיטשוב זיע"א כשכותב בסתמא 'מורי' למי כוונתו, האם להרה"ק החוזה מלובלין זיע"א או הרה"ק הרמ"ל מסאסוב זיע"א.

לא. ועיי"ש בהמשך דבריו שהביא מדברי מהרצ"ה מזידיטשוב הנ"ל בפרי קודש הילולים הנ"ל.

ענף ב

פיוטי יוצרות וקרובות לחג הפסח

פיוטי 'מערכת יוצר' לימים הראשונים של חג הפסח ולשחזה"מ

כאמור (בענף א) במחזור האשכנזי לחג הפסח נמצא שלש סדרי פיוטי 'מערכת יוצר' המיוסדים ע"פ סדר פסוקי מגילת שיר השירים לב, המשולבים בתוך חרוזי ובתי פיוטי ה'יוצר' מפיוט 'גוף היוצר' ואילך עד פיוט ה'גאולה', שהיו נאמרים (ע"פ סדר תולדות מחבריהם) בימים הראשונים של חג הפסח ובשבת חוה"מ פסח.

א. 'אור ישע מאושרים' לג - לרבינו שלמה הבבלי - יום א' דפסח לה.

יוצר: אור ישע מאושרים - מיוסד ע"פ סדר פסוקי שיר השירים א, א - ג, י (בטור הרביעי בסוף כל בית של שלש טורים). ואחריו 'סילוק' 'צאינה וראינה' - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ג, יא - ה, י (בטור הראשון בראש כל בית של שני טורים).

אופן: ראשו כתם פז - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ה, יא - ה, טז (בטור הראשון בראש כל בית של שמונה טורים חוץ מהבתים האחרונים).

מאורה: חסר - הפייטן לא יסד פיוט 'מאורה'.

אהבה: חסר - כנ"ל.

זולת: אהבון נפש להדך - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ו, א - עד גמירא (בטור השלישי בסוף כל בית של שני טורים), ואחריו 'סילוק' - 'על הרי בשמים'.

לב. וע"פ הא דמצינו בדברי חז"ל שדרשו את שיר השירים על עניני יציאת מצרים וקריעת ים סוף, דמה"ט נהגו לקרות מגילת שיר השירים בחג הפסח.

לג. יצוין שסדרו של ר' שלמה הבבלי היה יסוד ודוגמא לפייטנים שבאו אחריו שגם יסדו את פיוטיהם ע"פ סדר זה, ועל פיו יסדו ג"כ ר' משולם ב"ר קלונימוס ורבינו שמעון הגדול את סדר פיוטיהם דלהלן.

לד. רבינו שלמה בר יהודה המכונה 'ר' שלמה הבבלי' התגורר באיטליה בערך בשנות ד"א ת"ר, ושמו כבר הוזכר ע"י רב שרירא גאון ובמגילת אחימעץ. ר' שלמה היה פייטן פורה שחיבר פיוטים רבים כולל מספר רב של סליחות הנאמרים על ידינו בימי הרחמים והסליחות, ועי' בתוס' חולין מב. (ד"ה דרוסת הנץ) דמביא רא"י ממה שיסד ר' שלמה בפיוטו 'תוחלת ישראל' [שלמונית ליום ה' דעשי"ת בסליחות כמנהג פולין, וליום ב' דעשי"ת בסליחות כמנהג אשכנז].

לה. כן נהגו בכל ארצות אשכנז אושטרייך וצרפת, חוץ מבק"ק מגנצא שהפכו את הסדר ואמרו את הסדר 'אפיק רנן' לרבינו משולם ב"ר קלונימוס ביום א', ואת הסדר 'אור ישע' לר' שלמה הבבלי ביום ב', וכ"ה במחזור כת"י לחג הפסח כמנהג מגנצא שנכתב בשנת רפ"א ע"י ר' חנניה בן דוד יקותיאל הכהן ש"ץ דק"ק קולוניא (כת"י 476 ST), ובמנהגי ר"א קלויזנר סעי' קיח, ובמנהגי התפילה במגנצא (נדפס בסידור שפת אמת מהדורה נ"א, רעדלהיים תרכ"א - ומהא נראה שגם לאחר הגירוש במגנצא וייסודו של הקהילה מחדש לאחר שחזרו לשם עדיין

גאולה: ברח דודי עד שתחפץ - מיוסד על הפסוק האחרון של שה"ש, והפייטן מסיים 'גואלי קרובי רעי ואהובי קל אלקי אבי' בכדי להסמיך גאולה לתפילה לו.

ב. 'אפיק רנן ושירים' - לרבנא משולם ב"ר קלונימוס ממגנצא לז' - יום ב' דפסח

יוצר: אפיק רנן ושירים - מיוסד ע"פ סדר פסוקי שה"ש א, א - ג, י (בטור הרביעי בסוף כל בית של שלש טורים). ואחריו 'סילוק' 'צאינה וראינה' - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ג, יא - ד, יא (בראש כל טור).

אופן: גן נעול - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ד, יב - ו, ג (בראש כל טור).

מאורה: חסר - הפייטן כנראה יסד כאן פיוט נוסף יען שחסר כאן פיוט המיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ו, ד - ו, יא (שמונה פסוקים). וכנראה שעל פסוקים אלו יסד פיוטי 'מאורה' ו'אהבה' לז, מיהו מכיון שלפי מנהג אשכנז וצרפת מתקופה קדומה ביותר כבר לא נהגו לומר פיוטי 'מאורה' ו'אהבה' לז, נהגו להשמיט ב' פיוטים אלו עד שנאבדו לגמרי ברוב ימים ושנים, ואינם להם זכר כלל גם במחזורים בכת"י.

אהבה: חסר - כנ"ל.

זולת: אודך כי עניתני - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ו, יב - ח, ז (בטור השלישי בסוף כל בית של שני טורים).

מי כמוכה: חסר, הפייטן כנראה יסד פיוט 'מי כמוכה' יען שחסר כאן פיוט המיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ח, ז-עד גמירא (ששה פסוקים), ומכיון שלפי מנהג אשכנז ואושטרייך

החזיקו במנהג זה, למרות שאחר הגירוש נתבטלו רוב מנהגי מגנצא הקדומים), וכפי הנראה נהגו כן לכבודו של ר' משולם ב"ר קלונימוס שהיה בן העיר מגנצא ומנו"כ בביה"ח העתיק במגנצא.

לו. לפי מנהג צרפת לא נהגו לומר 'גאולה' גם בחג הפסח (משא"כ לפי מנהג אשכנז המערבי לומר 'גאולה' רק בימים הראשונים של פסח ובשחור"מ או בשביעי ואחרון של פסח כשחל בשבת, וכדלעיל בענף א).

לז. רבנא משולם ב"ר קלונימוס המכונה 'רבינו משולם הגדול' היה בנו של ר' קלונימוס ב"ר משה הזקן מלוקא בנו של ר' קלונימוס (מחברו של הקדושתא, 'אימת נוראותיך' ליום אחרון של פסח, ועי' לקמן בענף ג). ר' משולם קיבל תורת הקבלה מאביו שגם היה פייטן, ועי' בשבלי הלקט (סי' כח) שהביא מתשו' רבינו גרשום מאוה"ג ז"ל: 'וגם רבינו קלונימוס זצ"ל שחכם גדול היה ופייט קרובות לכל הרגלים והזכיר במ אגדה וענינים הרבה, ור' משולם בנו ידענו שחכם גדול היה ופייט קרובה לצום כפור ובתוך הברכה אמר ענינים הרבה, ובסוף סמוך לחתימה הזכיר מעין הברכה. ויש ללמוד מהן ולא לבטל קרובות שהן הקב"ה' (כוונתו של רבינו גרשום להקדושתא 'אמצת עשור' לשחרית של יו"כ, וכן יסד את פיוט סדר העבודה למנהג אשכנז 'אמיץ כח').

רבינו משולם נפטר בערך שנת ד"א ר"פ, ומנו"כ בביה"ח העתיק בעיר מגנצא שבאשכנז ליד קברו של ר"י בר יקר (רבו של רש"י), שם מצבתו עומדת עד היום וחרות עליו 'רבנא משולם בן רבנא קלונימוס תנצב"ה' (לתולדותיו בארוכה עי' חסידים הראשונים לר"א קאמעהאר, פרק ב').

לח. פיוטי 'מאורה' ו'אהבה' לסדר זה היו כנראה ב' פיוטים קצרים של בית אחד בן ארבעה טורים שבראשם פסוק משה"ש ע"פ הסדר (בס"ה ד' פסוקים לכל פיוט - ומה"ט חסר שמונה פסוקים), וכמו פיוטי 'מאורה' ו'אהבה' של רבינו שמעון הגדול דלקמן ששרדו בכת"י של רבינו אפרים מבונא.

לט. כנ"ל בענף א.

וצרפת לא נהגו לומר פיוטי 'מי כמוכה' נשמט פיוט זה עד שנאבד לגמרי ברוב ימים ושנים, ואין לו זכר כלל גם במחזורים בכת"י.

גאולה: ברח דודי אל מכון לשבתך - מיוסד על הפסוק האחרון של שה"ש, והפייטן מסיים 'גאול נצורי כאישון כאז בחודש הראשון' בכדי להסמיק גאולה לתפילה.

ג. 'אהוביך אהבוך' מ - לרבינו שמעון הגדול [ב"ר יצחק] ממגנצא מא - שבת חול המועד פסח (וכשחל שביעי או אחרון של פסח בשבת) מב.

יוצר: אהוביך אהבוך - מיוסד ע"פ סדר פסוקי שה"ש א, א - ג, י (בטור הרביעי בסוף כל בית של שלש טורים). ואחריו 'סילוק' 'צאינה וראינה' - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ג, יא - ה, ט (בראש כל טור).

אופן: דודי שליט בכל מפעל - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ה, י - ו, ג (בראש כל טור).

מאורה: יפה את שארית איומתימג - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ו, ד - ו, ז (בראש כל טור) - פיוט זה חסר בכל מחזורי אשכנז ואושטרייך וצרפת, מכיון שמתקופה קדומה ביותר כבר לא נהגו לומר פיוטי 'מאורה' מד.

מ. כבר הערנו לעיל בזה שסדרו של ר' שלמה הבבלי היה יסוד ודוגמא לפייטנים שבאו אחריו שגם יסדו את פיוטיהם ע"פ סדר זה, ועל פיו יסדו ג"כ ר' משולם ב"ר קלונימוס ורבינו שמעון הגדול את סדר פיוטיהם דלהלן, כך שבאמת אין הבדל בין סדר א' למשנהו בהא דהא' נקבע ליום א' דפסח והשני ליום ב', דכולם היינו הך ויתכן לאומרם בכל אחד מימי החג, ורק הקהילות סידרו את הפיוטים לפי הסדר הראוי, דהיינו ביום א' סדרו של ר' שלמה הבבלי הקדום ושע"פ יסדו שאר הפייטנים את פיוטיהם, ואחריו סדרו של ר' משולם ביום ב', וסדרו של ר' שמעון המאוחר מכולם בשחזה"מ (למרות שר' שמעון היה גדול פייטני אשכנז ופיוטיו נתחבבו מאוד אצל בני אשכנז).

מא. ר' שמעון ב"ר יצחק ב"ר אבון ממגנצא היה מגדולי פייטני אשכנז והתייחס לבית דוד. היה תלמידו של ר' משולם ב"ר קלונימוס ממגנצא, ונקרא ר' שמעון 'הגדול' משום שהיה גדול בתורה בחכמה ובעושר. ר' שמעון התגורר במגנצא בתקופת רבינו גרשום מאור הגולה (רבינו אפרים מבוא נ"ע בפ' המחזור מביא שר' גרשום מאור"ג אף הק' על הפיוט שלו לשביעי של פסח). ר' שמעון השתמש ברוב עושרו בכדי להציל את הקהילה במגנצא מגזירה רעה שנגזרה עליהם ע"י הנוצרים בשנת ד"א תשע"ב, ובספר הזיכרונות של מגנצא נמצא רשום להזכרת נשמות ר' שמעון הגדול שטרם עבור הקהילות ובטל הגזירות (ידוע הסיפור מבנו אלחנן שנגנב ממנו בילדותו ע"י הנוצרים ועשאוהו כומר ונתגדל ונעשה לאפיפיור עד שלבסוף נפגש עם אביו וחזר בתשובה (וכפי המסופר שמו חתום באמצע פיוט יוצר 'מלך אמון' אמריך' ליום ב' דר"ה של אביו ר' שמעון "אל חנן נחלתו להשפר", ואכמ"ל ועוד חזון למועד להאריך מענין זה ומענין תולדותיו של ר' שמעון הגדול בעזה"ת). לגבי מקור משפחתו י"א שהגיע למגנצא מלותר וי"ס שהגיע ממאנש שבצרפת, ויש שכתבו שהיה תלמידו של רב אלפס, על אף שהיה אשכנזי (ועי' תולדותיו בס' חסידים הראשונים לר"א קאמעהלאר, וואיטצען תרע"ז, פרק ו).

מב. ענין זה מבואר בענף ג.

מג. יפה את שארית איומתי, הסבי ענין לשוב ליראתי, שיניך ומלקוחיך שתי בתורתך, כפלח הרמון אגיהך בזריחתך (ככת' קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח).

מד. הפיוט שרד בכת"י אחד והועתק משם ע"י רבינו אפרים מבוא נ"ע בפירושו על הפיוטים (עי' כת"י המבורג 152f. 36b).

אהבה: ששים ושמונים מאוד רחקתימה - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ו, ח-ו, יא (בראש כל טור) - פיוט זו חסר בכל מחזורי אשכנז ואושטרייך וצרפת, מכיון שבתקופה קדומה ביותר כבר לא נהגו לומר פיוטי 'אהבה' מו.

זולת: אלה וכאלה הראיתני - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ו, יב-ח, ו (בטור השלישי בסוף כל בית של שני טורים), ואחריו מעין 'סילוק' 'מים רבים' - מיוסד ע"פ פסוקי שה"ש ח, ז-עד גמירא (בראש כל טור).

גאולה: ברח דודי אל שאנן נוה - מיוסד על הפסוק האחרון של שה"ש, והפייטן מסיים 'לגאלנו ולעטרנו נעם ישועות' מי בכדי להסמיך גאולה לתפילה.

פיוטי 'יוצרות' לימים האחרונים של חג הפסח

א. פיוטי 'יוצרות' לשביעי של פסח מח

יוצר: ויושע שושני פרח מט - לרבינו שמעון הגדול.

אופן: ויושע א-ל אמונה - לפייטן בלתי ידוע. במנהגים כתב שכן המנהג בברונא, אך בהגמ"נ (ל) כתב דהכי נהוג, וכ"ה במהרא"ק (סי' קכח, אות ד) כ'מנהג שאר ארצות', וכ"כ בלבוש (סי' תצ, סעי' ו), מיהו לפי מנהג אשכנז המערבית אין אומרים פיוט 'אופן'

מה. 'ששים ושמונים מאוד רחקתי, אחת היא לחלקי בחרתי, מי זאת המעידה אין זולתי, אל עדתה ארד לעורר אהבתי (ככת' ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד)'.
מו. הפיוט שרד מההעתק של ר' אפרים מבונא כנ"ל.

מז. וכן סיים בראש הטור האחרון בכל בית בתיבת 'לגאלנו'.

מח. א.ה. - בכדי שלא להלאות את הקורא הצגתי מכאן ואילך את כל סדרי הפיוטים לפי מנהג אושטרייך הקדום ומנהג פולין בעהמען ומעהרין ליטא רייסין וזאמוט המאוחר [המכונה 'מנהג אשכנז המזרחי'] וכפי הנהגה אצלנו וכנדפס במחזורים שלנו [וזאת בניגוד למנהג בני הריינוס ופפד"מ וכדו' המכונה 'מנהג אשכנז המערבית'], ועוד חזון למועד להאריך טובא בעניני החילוקים בין מנהג אשכנז המערבית והמזרחית ומנהג צרפת ואנגליה שלפני הגירוש בעזרתו ית"ש (כן השמטתי לגמרי ענין פיוטי 'מערבית' שכמעט ואינם נהוגים כהיום במחזורינו, למרות ששפיר יש בזה שינוי בשנה שליל א' דפסח חול בשבת וא"א פיוטי 'מערבית' בליל ש"ק (מחמת איסור הקריאה לאור הנר דחיישינן 'שמה יטה', דמה"ט א"א פיוטים בליל שבת חוץ מליל יוה"כ כיון ד'אימת יוה"כ עליו') דלמרות דבדר"כ נהוג בכגון דא לומר בליל ב' פיוטי 'מערבית' של ליל א', הרי בליל ב' דפסח אומרים לעולם פיוטי 'מערבית' של ליל ב' וה'ביכור' 'אור יום הנף' דמיירי מענין ספירת העומר, ואכמ"ל).

מט. כן נהגו בכל הקהילות בארצות האשכנזים חוץ מק"ק מגנצא שנהגו להפוך הסדר ולומר 'אתה הארת' ביום שביעי של פסח, ו'יושע שושני פרח' באחרון של פסח וכ"ה במנהגי התפילה במגנצא הנדפס בסידור שפת אמת מהדורה נ"א, רעדלהיים תרכ"א, וכ"מ במחזור בכת"י לחג הפסח כמנהג מגנצא שנכתב בשנת רפ"א ע"י ר' חנניה בן דוד יקותיאל הכהן ש"ץ דק"ק קולוניא (כת"י 476 st), ובטעם מנהגם נראה לומר שהוא בכדי לומר הפיוט 'יושע שושני פרח' לרבינו שמעון הגדול ביום שלפי מנהגם אומרים הקדושתא 'אותותיך ראינו' (עי' לקמן) שגם הוא מיסודו של רבינו שמעון הגדול שהיה בן העיר מגנצא.

בימים האחרונים של חג הפסח^ג, ובכדי שלא לומר 'והחיות ישוררו' (עי' לעיל בענף א) ביום של קריעת ים סוף שהמלאכים לא הורשו אז לומר שירה משום 'מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה' (מגילה י': סנהדרין לט:). נא.

אופן: ידועי שם - לפייטן בשם יעקוב (י"א שחיברו רבינו יעקב ב"ר מאיר - רבינו תם). בכמה קהילות נהגו לומר פיוט אופן זו במקום הפיוט 'ויושע א-ל אמונה', וכ"כ במהרא"ק (שם) ע"פ 'מנהג אוסטרייך' ובמנהגים.

זולת: אי פתרוס בעבריק - לרבינו שמעון הגדול, בכל ארצות האשכנזים נהגו לומר פיוט 'זולת' זו בשני הימים האחרונים של חג הפסח.

גאולה: יום ליבשה נב - לר' יהודה הלוי^{נג} (רק למנהג אוסטרייך ופולין] 'מנהג אשכנז

ג. ובמהרי"ל (סדר התפילות של פסח, יג) כתב ע"ז הסימן 'ויסר את אופן' (שמות יד, כה), וכ"ה במהרא"ק (סי' קכה, ג*) שכן מנהג מגנצא, וכ"ה במנהגי וורמיישא לר"י שמש (סי' פו) ורי"ל קירכום (עמ' רמג, אך בהג"ה ד-ה) מבואר שאם יש מילה אז אומרים 'אופן' של מילה, ואחריו 'והחיות ישוררו' ובמנהגי פיורדא, ובסדר טרוייש (סי' י, עמ' 33) כתב ע"ז, וז"ל: 'ומנהג רוב העולם שאין אומר בו אופן ולא והחיות ישוררו מטעם מעשה ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה לפני, אבל שמעתי מפי חכמים וגם מו' אבי ז"ל היה מסכים עמם שאין להניחם עתה בשביל כך דפשיטא דאין החיות מניחות עתה לשורר, וגם עתה באותו זמן לא נאמר כ"א למלאכים, ואיש כל הישר בעיניו יעשה הן להניחו הן לאומר'.

נא. ועי' בשו"ת חוות יאיר סי' רכה שהאריך בביאור ויישוב המנהג.

נב. א.ה. - בכל עניני הפיוט 'יום ליבשה' כולל מנהג אמירת הפיוט, נוסח הפיוט, ופירושו של הפיוט (והבית הראשון של הפיוט שנשמט בטעות מהמחזורים) כבר הארכתי טובא בקונטרס 'הפיוט יום ליבשה לר' יהודה הלוי' (מהדורה שניה ומתוקנת, לאנדאן ניסן תשע"ג), ובקובץ עץ חיים (באבוב) קובץ י"ז ניסן תשע"ב (ללא חלק הפירושים - ענף ד-ה).

נג. ר' יהודה הלוי נולד בסביבות שנת ד'תת"מ בעיר טולדו (וי"א טודלה) שבספרד, וזכה ללמוד תורה מפ"ק של הרי"ף ז"ל (ואף כתב קינה על רבו אחר פטירתו), בצעירותו נדד בערי ספרד ואף נפגש עם הפייטן והמשורר הספרדי הידוע ר' משה בן עזרא ונתכבד בכיבוד גדול ע"י. בנדודיו הרבים נתיידד ונתקשר בעבודות של אהבה עם רבינו האבן עזרא, וגם שימש תקופה כרופא החצר של מלך קסטיליה. ריה"ל היה פייטן ומשורר פורה שחיבר מאות פיוטים ושירים הכוללים שירי קודש ושירי חול שנקבצו יחד בקובצים הנק' בשם 'דיוואן'. חלק גדול משיריו ופיוטיו של ריה"ל רצופים רגשי אהבה וגעגועים עזים לארץ ישראל [וביותר מפורסם ביותר הקינה 'ציון הלא תשאל לשלום אסיריך' שנוהגים לאומרו באשכנז ובאוסטרייך בריש ה'ציונים' (סי' לא) בקינות לתשעה באב]. בערך בתחילת שנת ד'תתק"ב עזב ריה"ל את ספרד ונסע מזרחה בכדי לעלות לא"י עד שהגיע למצרים שם התעכב פרק זמן, עד שהגיע לא"י בחודש סיון, ושם החזיר את נשמתו ליוצרה בחודש מנחם אב של אותה שנה. לגבי מקום קבורתו של ריה"ל מצינו דעות שונות אי נקבר בירושלם או בצפת (ביריה) ליד קברו של ר' יהודה בר אילעי או בטבריה. בנסיבות פטירתו של ריה"ל ידוע הסיפור המובא בשלשלת הקבלה: 'ר' יהודה הלוי היה בן חמישים שנה כשהלך לארץ ישראל, וקיבלתי מזקן אחד, שבהגיעו אל שערי ירושלים קרע את בגדיו והלך בקרסוליו על הארץ, לקיים מה שנא' כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו והיה אומר הקינה שהוא חיבר, האומרת 'ציון הלא תשאל', וישמעאלי אחד לבש קנאה עליו מרוב דבקותו והלך עליו בסוסו וירמסהו וימיתהו', דא עקא שרבו הפקוקים והמפקקים על סיפור זה ואכמ"ל.

המזרחי^{נד}, אבל ל'מנהג אשכנז המערבי' לא אמרו מעולם פיוטי 'גאולה' כי אם פיוטי 'ברח דודי' בימים הראשונים של חג הפסח ובשבת חוה"מ^{נה}). פיוט זה במקורו הוא פיוט 'מי כמוכה', מיהו מאחר ולא נהגו בארצות אשכנזים לומר פיוטי 'מי כמוכה' נהגו לאומרו כפיוט 'גאולה'. כשחל יום אחרון של פסח בשבת שאז אומרים מערכת יוצר 'אהוביך אהבך' לרבינו שמעון הגדול (עי' לקמן בענף ג) כולל פיוט 'גאולה' 'ברח דודי אל שאנן נוה', אז אומרים הפיוט 'יום ליבשה' לפני 'שירה חדשה'^{ני}, ולפני הברכה במקום פיוט 'גאולה' אומרים הפיוט 'ברח דודי אל שאנן נוה'^{ני}.

ב. פיוטי 'יוצרות' לאחרון של פסח

יוצר: אתה הארת נח - לפייטן בלתי ידוע^{נט}.

אופן: מחוללת מהוללת - לר' משה בר יצחק. כ"ה במנהגים ובמהרי"ל (סדר התפילות של פסח, אות יא בהג"ה) ובמהרא"ק (שם) ובלבוש (שם), ובספרי המנהגים.

אופן: לבעל התפארת - לר' בנימין בר זרח^ס, בכמה קהילות נהגו לומר פיוט 'אופן' זו במקום הפיוט 'מחוללת מהוללת'^{סא}.

נד. ועי' בלבוש (שם) דקמתמה טובא למה א"א הפיוט 'יום ליבשה' גם ביום אחרון של פסח מאחר שלא מצינו פיוט 'גאולה' אחר ליום זה ודעתו שיש לאומרו גם ביום אחרון של פסח, מיהו בא"ר (סקי"ז) ובמטה משה (סי' תרפב) ביארו בזה מכיון שאינו יום קרי"ס ממש חששו בזה להפסק בין גאולה לתפילה, אבל אם יש מילה ביום אחרון של פסח דעתם שיש לאומרו ואפ' כשחל בחול, וכבר מבואר כן להדיא בהגמ"נ (לב) שלמרות שבמילה בשאר יו"ט כשכל בחול א"א יום ליבשה, מיהו במילה באחש"פ אומרים יום ליבשה אפ' חל בחול.

נה. ועי' לעיל בענף א.

נו. שהוא בעצם מקום ייעודו המקורי של הפיוט 'יום ליבשה' שבמקורו נתייחד ע"י מחברו ריה"ל הספרדי לתפקד כפיוט 'מי כמוכה' וכנהוג אצל פייטני ספרד.

נז. כ"כ הלבוש (סי' תצ, סעי' ט, ועי' במנהג לכל השנה אות ד): 'וכיון שאומרים ברח דודי שהוא גאולה וצריכין ג"כ לומר יום ליבשה שהוא גאולה השייך ליום זה', מקדימין לומר יום ליבשה קודם שירה חדשה, וברח דודי קודם גאל ישראל. וכן בכל פעם שיש בו מילה ביום שאומרים בו גאולה, כגון בשבתות שבין פסח לעצרת מקדימים לומר יום ליבשה קודם שירה חדשה, וטעמא משום דיום ליבשה מתחילה על שירה חדשה נתייחדה, וגאולה דיומא אומרים קודם גאל ישראל'.

נח. יצוין שבדורמיישא ובקולוניא (בשונה משאר הקהילות באשכנז) נהגו לומר פיוט היוצר 'ויושע אור ישראל איומתו' לר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ באחרון של פסח, וכ"ה במנהגי וורמיישא לר"י שמש (סי' פט) ולר"ל קירכום (עמ' קמו), וכ"ה בכל הכת"י כמנהג קולוניא, מיהו בכת"י מחזור וורמיישא משנת ל"ב לפ"ק מביא יוצר 'אתה הארת' לאחש"פ וכמנהג כל הקהילות.

נט. בסדר טרויש (פרק י, עמ' 33) מכנה פיוט זה 'קדמון מאוד'.

ס. ר' בנימין בר זרח היה 'בעל שם' ודרכו להשתמש בשמות ואזכרות בפיוטיו. באשר לזמן תקופתו של נחלקו בזה החוקרים, יש המקדימים אותו קודם לרבינו אמיתי ורבינו שלמה הבבלי, ויש המאחרים את זמנו לתקופת רש"י.

סא. כ"ה בכת"י מינכן 21 כמנהג אשכנז המזרחית, וכן נדפס במחזורים כמנהג פולין, מיהו בספרי המנהגים

זולת: אי פתרוס - לרבינו שמעון הגדול, כדאיתמוול.

פיוטי 'קרובות' לימים הראשונים של חג הפסח

א. שבעתא דטל 'בדעתו אביעה חידות' - לרבינו אלעזר הקליר לתפילת המוספין סב ביום א' דפסח (א.ה.) - הרבה יש להאריך בענין סדר פיוטי 'שבעתא דטל' ומנהגיו, ואכמ"ל בענין, ועוד חזון למועד בעזה"ת).

ב. קדושתא 'אסירים אשר בכושר שעשעת' - לרבינו אלעזר הקליר, לשחרית יום ב' דפסח. חלקי הקרובה הם:

א. מגן: אסירים אשר בכושר.

ב. מחיה: מה אילו.

ג. משלש: קמי קהלך.

ד. פיוט ד: א-ל נא ['חי וקים]: ערב רב אשר עלה.

ה. פיוט ה: אז כל חיתו יער. ואחריו הפיוט 'א-ל נא לעולם תוערץ'.

ו. רהיט: שור אשר מאז סד (לפי מנהג כמה קהילות מדלגים על פיוט זו).

ז. רהיט: אומץ גבורתך סה.

ח. הסילוק: בעשר מכות.

לא מוזכר הענין כלל (יצוין שפיוט זה אינו מיוחד לשביעי של פסח ובק"ק אמרו הפיוט בשבת בראשית, שבת זכור ושבת הגדול).

סב. לפי מנהג רוב הקהילות א"א קרובות בתפילת שחרית ביום א' דפסח ובשמיני עצרת שבהם אומרים שבעתא דטל וגשם בתפילת המוספין, וכנראה דטעמא משום האריכות בפיוטי טל וגשם, חוץ מק"ק מגנצא שנהגו לומר בשחרית יום א' דפסח הקדושתא ('קדושת שבע' לפי ייעודו המקורי) 'שיר השירים אמריה צפה' המיוסד על פסוקי שיר השירים לפייטן בלתי ידוע וכ"כ במהרי"ל (שם, אות ב), וכע"ז נהגו בק"ק וורמיישא בשחרית בשמע"צ לומר הקדושתא 'אחות אשר לך כספת' לר' אלעזר הקליר, וכ"כ במנהגי וורמיישא לר"י שמש (סי' קפג) ולריל"ק (עמ' קצ) ובמחזורים בכת"י כמנהג וורמיישא, ובקונטרס במערבות יוצרות וכו' כמנהג וורמיישא (דפוס פפד"מ תע"ד) עמ' י-יב.

סג. בענין חלקי קרובת ה'קדושתא' כבר ביארנו בקצרה במאמרנו 'ענין פיוט הקדושה' (ענף א) בגליון פעלים לתורה (קובץ יט, תשרי תשע"ה) עיי"ש, ואכמ"ל.

סד. הקטע יוצאי חפזון ספקם מזון וכו' הנדפס במחזורים בסוף פיוט זה ליתא בכל הכת"י, וכנראה שהועתק ע"פ מנהג מאוחר מהקרובה 'אלקים בצעדך' לשבת הגדול לריט"ע, ולא נמצא כי אם בדפוסים, והוא פלאי.

סה. עי' במהרי"ל (סדר ההגדה, אות מו) שאין לומר שוב הקטע 'ואמרתם זבח פסח' בסיום הפיוט 'כליל התקדש חג פסח' וכנדפס במחזורים כי אם בתחילת הפיוט, וכ"ה בשם המהרי"ל במטה משה סי' תרנט, ובפסח מעובין סי' שנא, ובמג"א סי' תפ סק"ב.

קרובה זו מבוסס על פרשת 'שור או כבש או עז' (ויקרא כב, כו), ומיועד ליום שקורין בתורה בפרשה זו שהוא ביום א' דפסח לדעת המתני' סו (מגילה ל:) והברייתא סז (שם לא:). והירושלמי סח (מגילה כו: בדפוס ווילנא) והתוספתא (מגילה פ"ג הל"ג), וכן היה מנהג ארץ ישראל העתיקסט. אבל למנהגנו ע"פ דעת אביי המובא בבבלי (שם) שביום א' דפסח קורין 'משכו וקחו לכם צאן' (שמות יב, כא), וביום ב' קורין 'שור או כבש או עז', יסדו לומר קרובה זו ביום ב' דפסחע.

פיוטי 'קרובות' לימים האחרונים של חג הפסח

א. קדושתא 'אותותיך אז ראינו' - לרבינו שמעון הגדול [ב"ר יצחק] ממגנצא. חלקי הקרובה הם:

א. מגן: אותותיך אז ראינו.

ב. מחיה: תרגלת עמוסים.

ג. משלש: שבטי י-ה הוצאת.

ד. פיוט ד: א-ל נא [חי וקים]: חסר - כנראה שהפייטן לא יסד 'פיוט ד'עא לקרובה זו, וצ"ב טעמא.

סו. 'בפסח קורין בפרשת מועדות', ועי' ברש"י שהכוונה ליום א' דפסח.

סז. 'ת"ר בפסח קורין בפרשת מועדות', ולדעת רב פפא קורין 'שור או כבש או עז' בב' הימים הראשונים של פסח (וכמו בסוכות).

סח. הירושלמי נקט בסתמא כדעת המתני' וגם בברייתא לא הביא דעה אחרת לענין פסח.

סט. וכן נראה מפייטני א"י העתיק שנמצאו בגניזה הקהירית שיסדו את פיוטיהם ליום א' דפסח על קריאה זו.

ע. כך דאין להקשות מזה על דברי הראשונים ז"ל שהקליר היה בן ארץ ישראל ובימיו היה מקדשים ע"פ הראייה ויסד פיוטיו רק ליו"ט ראשון, דהרי אליבא דאמת אכן יסד הקליר קרובה זו ליום א' דפסח דבימיו נהגו בא"י לקרות קריאה זו ביום א' דפסח [ומהא נולד גם הצורך לשנות את הנוסח של סוף פיוט 'מחיה', שבמקורו הזכיר שם הפייטן ענין הגשם, מאחר והפיוט מיועד ליום א' דפסח בשעה שעדיין מזכירין גבורות גשמים משא"כ ביום ב'], וכבר העירו ע"ז היעב"ץ במור וקציעה (סי' קיב), והרב חיד"א בברכ"י ובמחזיק ברכה (שם) בשם הרב בעל מעדני מלך ושו"ת יד אליהו (סו"ס כ"ה), ושו"ת זכרון יוסף שטיינהארט (סי' יג), ובצל"ח במס' ברכות (לד.).

עא. 'פיוט ד' הכוונה להפיוט שמקומו אחר הפסוקים 'מלוך ה' לעולם וגו' [שהוא הפסוק האחרון של פסוקי פיוט 'משלש', שעדיין אנו נוהגים לאומרו גם אחר שחדלו בכל הקהילות באשכנז ואושטרייך לומר הפסוקים שבתוך הקרובות, ע"פ דעת מהר"ם מרוטנבורג (עי' תשב"ץ קטן סי' ק"ב)], והפסוק 'ואתה קדוש יושב וגו' .. א-ל נא' (השייך לפיוט הבא אחריו, ואכמ"ל). פיוט זה מסיים תמיד עם התיבות [חי וקים] נורא ומרום וקדוש' (במחזורים עתיקים בכת"י פיוט זה מתחיל בדר"כ עם התיבות 'א-ל נא', ובספרי המנהגים הפיוט מכונה בשם 'חי וקים', וע"ש סופו).

ה. קיקלר: אמרו לאל-הים, והחרוז 'כעל גמולות', בענין כל אלו שהכעיסו למקום וסופם שנאבדו מן העולם.

ו. ה'סדר': אילי צדק ידועים, המבוסס על פסוקי שירת הים עב.

ז. הסילוק: חסדי ה' אזכיר.

לפי מנהג רוב הקהילות באושטרייך ופולין נוהגים לומר קרובה זו ביום שביעי של פסח, וכ"ה במנהגים ובהגמ"נ ע"י (ל), ובלבוש (שם), וכ"ה בכל המחזורים שלנו ע"י, וטעם מנהגנו בזה מבואר במנהגים מכיון שביום שביעי של פסח אומרים פיוטי 'יוצר' ו'יושע' שושני פרח' ו'זולת' 'אי פתרוס' לרבינו שמעון ב"ר יצחק, ומש"ה אומרים גם פיוטי הקדושתא 'אותותיך' וה'סדר' 'שבטי י-ה' שגם הוא יסדם ע"י. מיהו בכמה קהילות נהגו לומר קרובה זו ביום אחרון של פסח וכ"ה במהרי"ל (שם) ובמהרא"ק (שם) ובמנהגים ['מנהג וינא'] ע"י, וכ"ה המנהג ברוב הקהילות באשכנז המערבית.

ב. קדושתא 'אימת נוראותיך' - לרבינו משה הזקן ב"ר קלונימוס הזקן מלוקא ע"י. חלקי הקרובה הם:

עב. א.ה. - הרבה יש מה להאריך בביאור ענין פיוטי ה'סדר' לימים האחרונים של חג הפסח המבוססים על פסוקי שירת הים, ואכ"מ.

עג. בדפוסים הישנים הובא דעה זו בהגמ"נ, אך במהדורת 'מכון י-ם', מובא דעה זו כהג"ה במנהגים, וכנראה שכל"ה דעתו של מהרא"ט עצמו שחולק בזה על מנהג וינא.

עד. וכ"ה מנהג פפד"מ (דברי קהלת, יוסף אומץ, וע"י לקמן באריכות), ארפורט, פיורדא ופוזנא, וכ"ה בסדר טרוייש (ס' י, עמ' 32): 'בשביעי של פסח הכל מעשה ר' שמעון הגדול', אך עיי"ש דלמנהגם א"א קרובץ כשחל שביעי של פסח ביום ו'.

עה. אך עיי"ש במנהגים דפריך ע"ז, דהרי גם ביום א' דשבועות שאומרים 'מערכת יוצר' 'אדון אמנני' שיסד ר' שמעון ב"ר יצחק ואפ"ה אומרים הקרובה 'ארץ מטה' שיסד הקליר ולא 'אורח חיים' שיסד ג"כ ר' שמעון ב"ר יצחק (שאומרים אותו ביום ב'), ותי' דנוהגים כן משום כבוד הקליר שהיה תנא (ומ"מ יצוין שבכמה קהילות אכן נהגו לומר הקרובה 'אורח חיים' ביום א' דשבועות והקרובה 'ארץ מטה' ביום ב' דשבועות מטעם זו).

עו. וכן נוהגים בוורמיישא, מגנצא, רעגנשבורג, וינא ומיינבורק, וכ"ה בכת"י מחזור נירנברג וכת"י מינכן 21 כמנהג אשכנז המזרחית.

עז. רבינו משה הזקן מלוקא היה בנו של רבינו קלונימוס הזקן מלוקא שהיה מראשוני המתישבים היהודיים בארץ אשכנז, שהובא ע"י הקיסר קארל מעירו לוקא שבאיטליה לשבת בעיר מגנצא שבאשכנז בשנת ד'תקמ"ז. רבינו משה הזקן בעצמו לא עבר עם אביו ר' קלונימוס כשעבר למגנצא ונשאר יושב על מקומו של אביו בלוקא עד אחר פטירתו של אביו בשנת ד'תקע"ה, אז יצא ר' משה מלוקא לשבת על מקומו של אביו במגנצא, וממשפחה זו הסתעף היישוב היהודי בארצות אשכנז. וע"י בפ"ה התפילה להרוקח ז"ל בתפילת "ויברך דויד" (ס' לד, מהדו' הרשלה, י-ם תשנ"ב), וז"ל: 'לשם תפארתך, ובימים קדמונים כשהיו מגיעים עד כאן לשם תפארתך, היה שליח ציבור עומד ומתחיל לאלתר ישתבח שמך, וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא בן רבנא קלונימוס בימי המלך קרלו למדינת מגנצא היה מנהיג את בני דורו לומר מכאן ואילך עד ושמך אחד, כי גדול היה ואין כל דבר נעלם ממנו, ורבנא משה הזקן יסד קרובץ 'אימת נוראותיך', והוא היה תלמידו של אבן אהרון אבי כל הסודות בנו של רבינו שמואל הנשיא מבבל זכר צדיק וקדוש לברכה' (ע"י תולדותיו בארוכה בס' חסידים הראשונים לרי"א קאמעלהאר, פרקים א'-ב').

א. מגן: אימת נוראותיך.

ב. מחיה: תחבולות עש.

ג. משלש: איום ונוראעית.

ד. פיוט ד: א-ל נא [חי וקים]: אדני חלד.

ה. קיקלר: מה מועיל רשע, והחרוז 'חכם לב', בענין כל אלו שהכעיסו למקום וסופם שנאבדו מן העולם.

ו. ה'סדר': אצולים מפרך סונים, המבוסס על פסוקי שירת הים עט.

ז. הסילוק: אומץ גבורותיך.

לפי מנהג רוב הקהילות באושטרייך ופולין נוהגים לומר קרובה זו ביום אחרון של פסח, וכ"ה במנהגים ובהגמ"נ (ל), ובלבוש (שם), וכ"ה בכל המחזורים שלנו וכנ"ל לענין שביעי של פסח. מיהו בכמה קהילות נהגו להפוך הסדר ולומר קרובה זו ביום שביעי של פסח פ, והקרובה 'אותותיך ראינו' לרבינו שמעון הגדול ביום אחרון של פסח פא וכנ"ל, וכ"ה במהרי"ל (שם) ובמהרא"ק (שם) ובמנהגים כנ"ל, וכ"ה המנהג ברוב הקהילות באשכנז המערבית פב.

עח. בפיוט זה חתום חננאל ב"ר קלונימו"ש שהיה נכדו של ר' משה הזקן (בן בנו רבינו קלונימוס, ואחיו של הפייטן ר' משולם ב"ר קלונימוס), ויתכן שנכד זה יסד פיוט זה לקרובה של זקינו, או שר' משה חתם שמו של נכדו בפיוטו.

עט. יצוין שבפיוטי הסדר לר' שמעון הגדול יש מחרוזת אחת יותר מפיוטי הסדר של ר' משה הזקן שלא יסד פיוט עה"פ 'והיה ה' למלך על כל הארץ'.

פ. מן הצורך לבאר שבמקורם הרי שני הקדושתאות 'אותותיך ראינו' וגם 'אימת נוראותיך' נתייסדו ליום שביעי של פסח, ושניהם מבוססים על הקריאה של יום השביעי, וככל הקרובות שבמחזור האשכנזי שכולם מיוסדים אך ורק ליום הראשון של החג וע"פ הקריאה של היום הראשון של החג (וזאת בניגוד להקרובות של ריט"ע לב' הימים הראשונים של חג הפסח במחזור הצרפתי), רק הקהילות סידרו אותם לב' הימים של החג, ואכן בפסוקי פיוט 'מגן' בב' הקרובות הפסוק הראשון בסדרת הפסוקים הוא 'ככתוב: ויהי בשלח פרעה את העם וגו' שהוא הפסוק הראשון של קריאת יום שביעי של פסח.

פא. בביאור טעם מנהגם נראה מכיון דר' משה הזקן שיסד 'אימת נוראותיך' היה כמה דורות קודם ר' שמעון ב"ר יצחק שיסד 'אותותיך ראינו', בדין הוא לומר 'אימת נוראותיך' קודם 'אותותיך ראינו', ומה גם שר' משה הזקן היה מהאבות המייסדים של היישוב היהודי באשכנז שכל בני אשכנז מתייחסים אליו, ויתכן דמהאי טעמא אכן נהגו בקהילות העתיקות באשכנז ואושטרייך לומר לעולם 'אימת נוראותיך' בשביעי של פסח ו'אותותיך ראינו' באחרון של פסח, וזאת למרות העובדא שביום שביעי ש"פ אומרים פיוטי 'יוצר' ו'זולת' מיוסדים של ר' שמעון הגדול (חוץ ממנהג מגנצא שאכן הפכו גם את סדר פיוטי 'יוצר' של יום ז' ויום ח' כנ"ל), כנלענ"ד ולא מצאתי כן מפורש.

פב. יצוין שעל אף שהמנהג הרווח באשכנז לומר 'אימת נוראותיך' בשביעי ש"פ ו'אותותיך ראינו' באחש"פ, והמנהג הרווח בפולין בעמהען ומעהררין לומר 'אותותיך ראינו' ביום ז' ו'אימת נוראותיך' ביום ח' (כשחל בחול), מ"מ עדיין לא יתכן לחלוק בזה בין מנהג אשכנז המערבית למנהג אשכנז המזרחית, דהרי מצינו בזה

כן נהגו ברוב הקהילות באשכנז^{פג} ובכל הקהילות באושטרייך שלא לומר הפיוט 'א-ל נא לעולם תוערץ' בימים האחרונים של חג הפסח, וכ"כ במהרי"ל (שם) ובמהרא"ק (שם, ד-ו) ובמנהגים ובלבוש (שם, סעי' ו) ובכל ספרי המנהגים, וטעמא מכיון דהוי יום של קריעת ים סוף שהמלאכים לא הורשו אז לומר שירה משום 'מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה' (מגילה י: סנהדרין לט:).

ענף ג

הפיכת היוצרות כשחל יו"ט בשבת

קריאת שיר השירים בשבת שבתוך חג הפסח

לפי מנהג האשכנזים נוהגים לקרות מגילת שיר השירים בשבת שבתוך המועד בחג הפסח, ואם חל ערב פסח ויום שביעי של פסח בשבת דאז אין שבת בתוך ימי חוה"מ, נוהגים לקרות שיר השירים ביום שביעי של פסח, וכן אם חל יום א' דפסח ויום אחרון של פסח בשבת דקורין שיר השירים ביום אחרון של פסח^{פד}, וכ"כ במהרי"ל (שם, י) ובמנהגים ובפוסקים (סי' תצ). כפועל יוצא מקריאת שיר השירים בימים אלו נהגו אז גם לומר פיוטי 'מערכת יוצר' 'אהוביך אהבוך' לרבינו שמעון הגדול המיוסד על סדר מגילת שיר השירים (שבשאר השנים אומרים בשחווה"מ - ביום קריאת שיר השירים) ביום שביעי או אחרון של פסח שחל בשבת, ומעולם לא ויתרו על אמירת 'מערכת יוצר' זו בחג הפסח.

סדר פיוטי יוצר בשביעי של פסח שחל בשבת

כאמור כשחל שביעי של פסח בשבת קורין אז שיר השירים מאחר ואין שבת בימי חוה"מ, ובברכות יוצר אומרים פיוטי 'מערכת יוצר' 'אהוביך אהבוך' לרבינו שמעון הגדול במקום פיוטי 'יוצרות' של שביעי של פסח, ואז נוהגים שביום אחרון של פסח אומרים פיוט 'יוצר' 'ויושע שושני פרח' לרבינו שמעון הגדול השייך לשביעי של פסח

להדיא דבקהילות העתיקות הן באשכנז (וורמיישא ומגנצא) והן באושטרייך (רעגנשבורג ווינא) נהגו לומר 'אימת נוראותיך' בז' ו'אותותיך ראינו' בח', וכן מצינו דדווקא בפפד"מ שבאשכנז נהגו לומר 'אותותיך ראינו' בז' ו'אימת נוראותיך' בח' וכמנהג פולין בעהמען ומעהררין.

פג. חוץ מקהילות וורמיישא ומגנצא וקולוניא דנוהגים לאומרו.

פד. עי' בפמ"ג (א"א סק"ט) דעמד בזה דנוהגים לקרות שיר השירים דווקא בשבת, וביאר שם טעמא משום דשבת רומז לעולם הבא וכן בשה"ש יש הרבה רמזים על עוה"ב, ובהא דאין קורין אותו ביום א' דפסח שחל ג"כ בשבת מכיון דמאריכין אז בפיוטי טל. מיהו בא"י שאין עושים יו"ט כי יום אחד, אכן נהגו לקרותו ביום א' דפסח שחל בשבת שהרי יום אחש"פ כבר אסרו חג אצלם.

במקום 'אתה הארת' השייך לאחש"פיה, אבל מ"מ אין אומרים 'אופן' ויושע א-ל אמונה של שש"פ כי אם 'אופן' מחוללת מהוללת של אחש"פ, וכ"כ במהרי"ל (שם) ובמנהגים ובלבוש (שם, סעי' ט) פו.

סדר הפיכת הקרובות בימים האחרונים של חג הפסח כשחל אחש"פ בשבת

כאמור כשחל יום אחרון של פסח בשבת, ואין שבת בתוך המועד, קורין שיר השירים באחרון של פסח, וכן נוהגים אז לומר פיוטי 'מערכת יוצר' 'אהוביך אהובך' לרבינו שמעון הגדול במקום פיוטי 'יוצרות' הקבועים ליום אחרון של פסח.

כתוצאה מאמירת פיוטי 'מערכת' יוצר' שיסדם רבינו שמעון הגדול ביום זו, נהגו אז כשחל יום אחרון של פסח בשבת להפוך את סדר הקרובות של הימים האחרונים של חג הפסח, ולומר הקדושתא 'אימת נוראותיך' מיסודו של רבינו משה הזקן השייך ליום אחש"פ ביום שביעי של פסח, והקדושתא 'אותותיך ראינו' של רבינו שמעון הגדול השייך ליום שביעי של פסח ביום אחש"פ, וטעמא בכדי לומר הקדושתא 'אותותיך ראינו' מיסודו של רבינו שמעון הגדול ביום שאומרים בו גם 'מערכת יוצר' 'אהוביך אהובך' שהוא ג"כ מיסודו של רבינו שמעון.

וכן מבואר במנהגים (מנהגים והגמ"נ שם):

'ודבר פשוט הוא מתי שחל יום ח' בשבת אז אומרים שבטי י-ה בשבת שגם האופן והזולת יסד ר' שמעון ז"ל'.

וכ"כ הלבוש (שם):

'ואם חל יום אחרון בשבת, אז אומרים שיר השירים ביום אחרון, ואז אין אומרים אתה הארת וכו' אלא אהוביך יוצר השייך לשבת דחול המועד דמדבר משיר השירים, וגם אין אומרים אימת נוראותיך אלא אותותיך השייך ליום ראשון, משום שיש בו שבטי י-ה שיסדו רבי שמעון הגדול, ומשום כבודו אומרים אותו אחר אהובך מפני שהוא יסד אותו גם כן, ואז אומרים ביום ראשון שהוא יום ז' קדושתא אימת נוראותיך וביום אחרון שהוא שבת אומרים אותותיך'.

פה. ועי' טעמא בלבוש (שם), וז"ל: 'ואז א"א ביום שני אתה הארת השייך ליום שני, אלא שושני פרח השייך ליום ראשון כיון שיסדו רבי שמעון הגדול שהיה תנא, מש"כ שרבינו שמעון הגדול היה תנא צע"ג שהרי רבינו שמעון ב"ר יצחק חי בריש תקופת הראשונים בארץ אשכנז ולא היה תנא, וכנראה שיש כאן ט"ס (ואולי המעתיק נתחלף לו עם הקליר), ומ"מ עיקר הכוונה שהוא לכבודו של רבינו שמעון שהיה גדולי פייטני אשכנז ופיוטיו נתחבבו מאוד אצל כל בני אשכנז.

פו. ועיי"ש טעמא בלבוש (שם): 'אבל מ"מ א"א האופן של יום ראשון אלא של יום שני והוא מחוללת ולא ויושע א-ל אמונה שהוא של יום א', שהפייטן סדרו ליום שני ולמה ישנוהו, וכוונתו דכיון דיסדו לומר פיוט זו ביום שני, אין טעם לשנות ואפ' כשלא אמרו הפיוט של יום ראשון (כיון דאמרו מערכת יוצר אהוביך אהובך), ולא דמי בזה לפיוט 'יוצר' דשפיר יש טעם לשנות מפני כבודו של רבינו שמעון הגדול.

וכ"כ המג"א (שם סק"ו):

ו'אם חל יום אחרון בשבת אומרים יוצר של שבת חול המועד ומהפכין בשמו"ע לומר הפיוט של יום ז' שגם הוא יסדו ר"ש הגדול, ואם יש בו מילה אומרים יום ליבשה קודם שירה חדשה'.

וכן נתפשט המנהג ברוב הקהילות פי' להפוך סדר הקרובות של יום ז' ושל יום ח' כשחל אחש"פ בשבת, וכמובן שכל זה נוגע רק ע"פ מנהגנו לומר 'אותותיך ראינו' בשש"פ ו'אימת נוראותיך' באחש"פ וכנ"ל. ואין לתמוה ע"ז שהרי גם פיוטי 'יוצר' ו'זולת' בשביעי של פסח (כשחל בחול) הם מיסודו של רבינו שמעון הגדול וא"כ מה הצורך להפוך את סדר הקרובות פ"ה, דוודאי דלא דמי פיוטים בודדים ל'מערכת יוצר' שלימה, ועדיף לומר הקרובה שיסד ר' שמעון ביום שאומרים 'מערכת יוצר' שגם הוא ז"ל יסד.

פז. חוץ מקולוניא דלא נהגו להפוך הסדר וכ"ה בכל הכת"י כמנהג קולוניא, וכ"ה במנהגי ר"ז יענט (יצוין שקולוניא הייתה הקהילה היחידה באותה תקופה שנהגו לומר 'אותותיך ראינו' ביום ז' ו'אימת נוראותיך' ביום ח', חוץ ממנהג צרפת בסדר טרוייש (ס' י, עמ' 32) לומר ביום ז' פיוטי ר"ש הגדול וביום ח' פיוטי ריט"ע).

פת. ואולי זהו טעמא לאלו הנוהגים בכל שנה לומר 'אימת נוראותיך' בשש"פ ו'אותותיך ראינו' באחש"פ (מנהג רוב בני אשכנז המערבית וקהילות העתיקות באושטרייך, ומנהג ווינא המובא במהרי"ל ובמנהגים, וכנ"ל) דכשחל שביעי של פסח בשבת דאז קורין שה"ש בשביעי ואומרים 'מערכת יוצר' 'אהוביך אהבוך' מיסודו של ר' שמעון בשביעי, דעדיין אינם נוהגים להפוך סדרי הקרובות ולומר 'אותותיך ראינו' שיסדו ר' שמעון באותו יום מכיון דסוף כל סוף הרי בשנה זו אומרים גם ביום אחש"פ פיוטי 'יוצר' ו'זולת' שר' שמעון יסדם (שהרי אומרים הפיוט וישע שושני פרח' של ר"ש דאתמול במקום 'אתה הארת' של היום וכנ"ל), כך דאי משום הא אין צורך כ"כ עבור זו להפוך סדרי הקרובות, נ"ל.

מיהו בנוהג כצאן יוסף בשביעי של פסח (ס' ב) כתב, וז"ל: 'בשחרית אומרים יוצר וישע שושני פרח (ואם שביעי של פסח בשבת, הואיל ואז לא היה שבת חוה"מ וצריך לומר שיר השירים בשביעי של פסח, אומרים יוצר אהוביך השייך לשיר השירים והוקבע לשבת חוה"מ) ... זולת אי פתרוס, קדושתא אותותיך, שבטי י-ה, וא"א א-ל נא מפני שמעשה ידי טבעו בים וכו' ... ובכן ויושע ה' ביום ההוא, אילי הצדק ידועים (ואם יצא בשבת אומרים אצולים וכו' השייך ליום אחרון, ואומרים ביום אחרון אילי הצדק) ואומרים ובכן ולך תעלה קדושה וכו', חסדי ה' וכו' (ואם הוא שבת אומרים הסילוק של יום אחרון)', וכן ביום שמיני של פסח (ס' ד) ג"כ כתב כדבר הזה: 'יום שמיני מתפללין כאתמול ואומרים יוצר אתה הארת (ואם הוא שבת אומרים אהוביך השייך לשבת חוה"מ) ... קדושתא אימת נוראותיך ... ובכן ויושע ה' ביום ההוא, אצולים וכו' ... ואם הוא יום ראשון בשבת מחליפים לומר במקומו השירה מיום אתמול כמ"ש שם וכן הסילוק חסדי ה' וכו', ומדבריו נראה דלמנהגם (מנהג פפד"מ ?) הרי דווקא כשחל שביעי של פסח בשבת מחליפין הסדר ולא כשחל אחרון בשבת כמנהג כל הקהילות, ולא זו אף זו אלא שאין מחליפין כל סדר הקדושתא, ושפיר אומרים פיוטי מגן מחיה משלש וכו' השייך לאותו יום גם כשחל ז' בשבת, ורק כשמגיע לפיוטי השירה דהיינו פיוטי ה'סדר' והסילוק אז מחליפין הסדר, ובשביעי שהוא שבת אומרים הסדר והסילוק של יום שמיני לר' משה הזקן, ומחר ביום אחרון של פסח [יום ראשון] אומרים הסדר והסילוק של אתמול לר' שמעון הגדול. ולפימ"ש כ"ט טעמא דמחליפין הסדר כשחל בשבת צ"ב טעמא למה מחליפין רק כשחל שביעי בשבת דהרי אין לזה שום טעם ע"פ הנ"ל, ועוד קשה למה להחליף רק פיוטי הסדר והסילוק ולא כל הקדושתא (וכמנהג כל הקהילות כשחל אחרון ש"פ בשבת).

וע"כ שדברי בעל נוהג כצאן יוסף אינם עולים בקנה אחד עם המנהג המובא בהגמ"נ ובלבוש ובמג"א, ובביאור דבריו יתכן לומר טעמא להפוך את הסדר והסילוק כשחל שביעי ש"פ בשבת, מכיון דפיוטי הסדר והסילוק של ר' משה הזקן השייך ליום אחרון ש"פ קצרים מפיוטי הסדר והסילוק לר' שמעון השייך ליום שביעי ש"פ, ובכדי שלא להאריך טובא בתפילה ולהטריח את הציבור ביום השבת הנהיגו להפוך את הסדר.

ענין הפיכת הקרובות ע"פ מנהגנו כהיום שא"א פיוטי 'יוצרות'

כבר ביארנו לעיל (בענף א) ענין וביאור מנהגנו כהיום שלא להפסיק בברכות יוצר באמירת הפיוטים ובניגוד למנהג אשכנז הקדום. והנה לפי הנהוג אצלנו בזה דממילא א"א פיוטי 'מערכת יוצר' של רבינו שמעון הגדול באחרון של פסח שחל בשבת (שהרי כלל א"א פיוטים בברכות יוצר), הרי שוב כבר אין שום טעם להפוך את סדר הקרובות של שביעי ואחרון של פסח ואפ' כשחל יום אחרון בשבת. וכן כתב כ"ק אדמו"ר בעל מנחת אלעזר זיע"א במאמר נוסח התפילה (אות כז), וז"ל:

כשחל יום אחרון של פסח בשבת נהגו להפוך סדר הפיוט ולומר אז של ז' [ד]פסח, ובז' של פסח של אחרון דפסח. ומקורו הוא בדברי המג"א (סי' תצ, סק"ו בד"ה ואם חל יום ז' בשבת). אולם היטיב אשר נדפס במחזורי באלאבאן (בשנת תרל"ח) פט' שבמקומות שא"א פיוט קודם השמו"ע אין להחליף הסדר גם כשחל בשבת. וכן נהג כ"ק אדמו"ר [בעל דרכי תשובה] זצללה"ה שלא להחליף אז לעולם. משום דהטעם מבואר במג"א (שם) כיון שאומרים שיר השירים בח' של פסח ע"כ אומרים קודם השמו"ע פיוטים של שבת חוה"מ שמדברים בשיר השירים, ועיי"ש במחצה"ש, וכתב המג"א שכיון שאומרים פיוטיו של רבינו שמעון הגדול (כ) שהם לשבת חוה"מ ע"כ גם בשמו"ע אז יאמרו פיוט של דפסח שג"כ הוא חיברו, עיי"ש בלבוש (שם) ובפמ"ג בא"א (שם), משא"כ כשא"א [פיוט] קודם השמו"ע אין שום טעם להפוך הסדר'.

ומבואר בזה דעתו של רבינו ושל מר אביו כ"ק אדמו"ר בעל דרכי תשובה זיע"א שכהיום שכבר אין נוהגים לומר פיוטים בברכות יוצר, אין להפוך סדר הקרובות של יום שביעי ויום אחרון של פסח כשחל אחש"פ בשבת צ.

אמנם עי' ביוסף אומץ (סי' תתמד) לזקיננו של בעל נוהג כצאן יוסף ששימש כראש הדיינים בפפד"מ שמביא בזה מנהג עירו, וז"ל: 'בשביעי של פסח אומרים בשמו"ע הפיוט אותותיך, וביו"ט האחרון אומרים אימת נוראותיך. ואם חל יו"ט אחרון בשבת מחליפין הפיוט דשמו"ע, וקודם שמו"ע אומרים כל הפיוט השייך לשחווה"מ, כן נוהגין פה ק"ק ורנקבורט', ולהדיא כתב דאין מחליפין הקרובות רק כשחל אחרון של פסח בשבת וכמש"כ בהגמ"נ ולבוש ובמג"א וכמנהג כל הקהילות, ודברי נכדו בעל נוהג כצאן יוסף צ"ב (וכבר פקפקו כמה וכמה מבעלי המנהגים בארץ אשכנז בדברי בעל נכצ"י אינם משקפים את מנהגי פפד"מ באמת, והמחבר הרי התגורר רוב ימי חייו בעיר קעלן ולא בפפד"מ, ואכמ"ל), וכ"כ גם בדברי קהלת (עמ' 435) להרש"ז גיגר ז"ל ששימש כדומ"ץ בק"ק פפד"מ, דמביא המנהג בפפד"מ מיום שביעי ואחרון של פסח בשנת תקע"ט לפ"ק שאחרון של פסח היה אז בש"ק, והחליפו את סדר הקרובות של יום ז' ויום ח', וביום ז' בערש"ק אמרו 'אימת נוראותיך' לר"מ הזקן וביום ח' בשבת אמרו 'אותותיך ראינו' לר' שמעון.

פט. מחזור כמנהג פולין עם ארבעה פירושים - מטה לוי, בית לוי, מעשה אורג, ועברי-טייטש ישן, נדפס בשנת בלבוב בשנת תרנ"ח בבית דפוס של פעסיל באלאבן אלמנת ר' פנחס משה באלאבאן המדפיס מלבוב.

צ. ועיי"ש בהמשך דבריו, וז"ל: 'ושמעתי עוד טעם להפוך הסדר כשחל אחש"פ בשבת, משום שפיוטי [יום] ז' של פסח הם לרבינו שמעון הגדול .. והמה חשובים יותר משארי פיוטים הגדולים לגודל קדושתו ז"ל, ע"כ מהפכין הסדר כשחל יום ב' בשבת, ואומרין אותן בשבת (שהוא ח' דפסח) לכבוד השבת. אך זהו הטעם אינו נמצא בספרים ואינו טעם כעיקר ... אלא ודאי דהוא נשתרבב רק מהפיוט דשבת חוה"מ שאומרים

כדברים האלה כתב גם בספר עיון תפלה צא (בסופו בריש 'קונטרס אחרון') להרה"ג מוה"ר שמריה שמעריל בראנדייס זצ"ל אבדק"ק הרימלוב (בעמח"ס ראש פינה על אה"ע), וז"ל:

במחזור של ז' דפסח שאם חל בשבת נרשם בכל המחזורים שמחליפין לאחרון של פסח, נלענ"ד שזהו רק במקומות שאומרים הפיוט של קודם השמו"ע, אבל במקומות שנוהגין שא"א הפיוט של קודם שמו"ע א"צ להחליף. דהא מבואר במהרי"ל ובמג"א הטעם דמחליפין, משום דהפיוט של קודם שמו"ע כשחל שביעי של פסח בשבת אומרים הפיוט של שבת חוה"מ לפי שיש בו ענין שיר השירים, ומשום שחיברו רבינו שמעון הגדול והפיוט שאחר שמו"ע ג"כ חיברו ר"ש הגדול, לכן מהראוי שיאמרו של מחבר אחד עכשיו, וא"כ במקומות שא"א [הפיוט] כלל קודם שמו"ע א"צ להחליף. ואחר איזה שנים מצאתי כן שנדפס במחזור אחד'.

מיהו בספר ליקוטי מהרי"ח להרה"ג מוה"ר ישראל חיים פרידמאן זצ"ל אבדק"ק ראחוב, הביא דברי בעל עיון תפלה וחולק עליו (שביעי של פסח, בד"ה ועי' בעיון תפלה), וז"ל:

'ועי' בעיון תפלה דלפי הגמ"נ הנ"ל במקומות שאין אומרים פיוטי ברכת קר"ש כלל, אפ' אם חל אחרון של פסח בשבת אין מהפכין הסדר אלא אומרים אותותיך בז' של פסח ע"ש, אך נראה לפענ"ד משום דבאמת דעת המנהגים והלבוש לומר לעולם אימת נוראותיך בז' של פסח, אך טעם מנהגינו לומר אותותיך משום שפיוט שבטי י-ה יסדו ר' שמעון הגדול וגם היוצר של ז' פסח, א"כ לפ"ז לאותן שא"א צב פיוט היוצר היו צריכין לעולם לומר אימת בז' של פסח, אלא משום לא פלוג נתפשט המנהג בכל מקום לומר אותותיך, וא"כ היכי דחל אחרון של פסח בשבת דאפ' במקומות שאומרים פיוטי יוצר אומרים אימת נוראותיך בז', מכ"ש במקומות שא"א כלל פיוטי יוצר'.

איברא דבריו של בעל ליקוטי מהרי"ח צ"ב, חדא דהרי גם הוא ז"ל מודה בזה שגם לאחר שכבר הפסיקו לומר פיוטים בברכות קר"ש וכבר לא שייכא טעמא של אמירת 'אותותיך ראינו' בשביעי של פסח משום שגם פיוטי יוצר של יום שביעי הם מיסודם של ר' שמעון, מ"מ עדיין המשיכו במנהג לומר 'אותותיך ראינו' של ר"ש ביום השביעי ו'אימת נוראותיך' ביום השמיני ומשום 'לא פלוג', ומכיון דכבר נקבע כן המנהג כבר לא שינו בזה (וגם בימינו שכבר נתבטל לגמרי מנהג אמירת פיוטי ברכות קר"ש במחזותינו), וא"כ למה להפוך הסדר כשחל בשבת שום שכבר אין טעם לעשות כן. ועוד דהרי לא מצינו בשום מקום בספרי המנהגים או בפוסקים דלולא טעמא המבואר בענין

ביום ח' של פסח מפני שיר השירים וכו', כנ"ל מהמג"א, ובמקומות אלו שא"א הפיוט קודם השמו"ע אין שום טעם להפוך'.

צא. נדפס לראשונה בלבוב בשנת תר"ט, ובמאוחר בסוף סידור דעת קדושים.

צב. בליקוטי מהרי"ח מהדו' מארטאן (י-ם תשע"ג) פיענח בטעות הר"ת של 'שא"א' 'שאי אפשר' במקום 'שאיין אומרים', וטל"ח.

מנהגנו במנהגים (או בהגמ"נ) לומר 'אותותיך ראינו' שהוא אך ורק בגלל שאומרים גם פיוט יוצר לר"ש, היינו נוהגים לומר 'אימת נוראותיך' ביום השביעי ו'אותותיך ראינו' בשמיני, ואולי היינו גם נוהגים כן גם לבר מטעם זה, ומטעמא אחרינא דמשום גודל חשיבותם של פיוטי ר"ש הגדול שהיה גדול פייטני אשכנזי ופיוטיו נתחבבו מאוד במקלות האשכנזים צי. ומש"כ 'משום דבאמת דעת המנהגים והלבוש לומר לעולם אימת נוראותיך בז' של פסח' תמוה ביותר, שהרי בלבוש כלל לא יזכר ולא יפקד דעה זו, ודעתו להדיא כמנהגנו (וכמש"כ במנהגים) לומר 'אותותיך ראינו' בשביעי ו'אימת נוראותיך' בשמיני, ובסתמא כתב כן וכלל אינו מביא דעה אחרת בנושא, וגם לא הביא שום טעם למנהגנו לומר 'אותותיך ראינו' (כמו שהביא במנהגים צד), וע"כ כדברינו דגם לולא טעם הנ"ל היינו נוהגים לומר 'אותותיך ראינו' בשביעי ו'אימת נוראותיך' בשמיני, וכך נקבע מנהגנו. ורק כשחל יום שמיני בשבת מהפכים הסדר בכדי לומר כל פיוטי ר"ש ביום השמיני, אבל כשכבר אין מקום לטעם זה שהרי כבר לא נהגי לומר פיוטי יוצר כלל, הדרא מנהגא לדוכתיה, ואין מקום להפוך הסדר ללא שום סיבה, ומחזורתא כדברי בעל עיון תפלה.

סוף דבר הכל נשמע שלפי הנהוג כהיום שלא להפסיק בפיוטים בברכות קר"ש, שוב אין שום טעם להפוך סדר הקרובות של יום שביעי ויום אחרון של פסח, וגם כשחל יום אחרון של פסח בשבת יש לומר הקרובה 'אותותיך ראינו' ביום שביעי של פסח והקרובה 'אימת נוראותיך' ביום אחרון של פסח כבכל השנים, והכל על מקומו יבוא בשלום.

נספח א

ייחוסו של מרן האריז"ל לפיוטי רבינו שמעון הגדול

בשו"ת חתם סופר (או"ח סי' טז) בתשו' הידועה על הפולמוס בענין נוסח האריז"ל ומנהגי החסידים, כתב שם בא"ד, וז"ל:

'ור' שמעון הגדול שהאר"י ז"ל בחר בפיוטיו בר"ה ויוה"כ שהם מתוקנים ע"ד האמת אחרי פיוטי הקליר, והוא עצמו התפלל אשכנזית במגנצא.'

ציג. א.ה. - ומש"כ לעיל בהערה בביאור מנהגם של אלו האומרים לעולם 'אימת נוראותיך' לר"מ הזקן ביום השביעי ו'אותותיך ראינו' לר"ש בשמיני מכיון דר' משה הזקן היה כמה דורות קודם ר' שמעון ב"ר יצחק וגם היה מהאבות המייסדים של היישוב היהודי באשכנז שכל בני אשכנז מתייחסים אליו, ע"פ סברא כתבתי כן ע"פ הנלע"ד לבאר מנהגם (ובהא דלא חשו לומר כל פיוט ר"ש ביום השביעי), אך בספרי המנהגים לא נמצא סברא כזו.

צד. ומה גם שהלבוש הרי היה לפניו ספר המנהגים למהרא"ט בעת כתיבת ספרו, ודרכו להעתיק ממנו ולהתייחס לכל פרט ופרט מדבריו, וע"כ דאין ענין זה עיקר.

ובשו"ת מנחת אלעזר (חלק א, סי' יא) בהמשך הפולמוס הנ"ל שפיר הק' על דבריו הללו של החת"ס דלא מצינו אזכור כלשהו בשום מקום בכתבי האריז"ל מענין פיוטיו של רבינו שמעון הגדול, כי אם אך ורק מפיוטי רבינו אלעזר הקליר, וז"ל:

'בחת"ס תשו' הנז' כ' על פיוטי רבינו שמעון הגדול שהאריז"ל בחר בפיוטיו אחרי פיוטי הקליר, ובאמת תמהני ע"ד החת"ס, כי בכהאריז"ל לא נמצא זה מוזכר מפיוטי ר"ש הגדול רק מפיוטי הקליר ושאר התנאים כמפורש שם. ופיוטי ר"ש הגדול ז"ל בוודאי קדושים וטהורים כידוע גודל ערכו וערך רבותינו הקדושים בעלי התוס' ז"ל, וכמ"ש מזה בתשו' דברי חיים שם צה, וכל דבריהם בוודאי מיוסדים ע"ד הסוד, ותפלות פיוטיהם בוקעים רקיעים ופועלים רחמים כידוע בשם הצדיקים ז"ל גודל ערך סגולת הפיוטים שלנו האשכנזים, אך האר"י לא דיבר שם רק מפיוטי הקליר כנז'.

ובביאור דברי החת"ס בדבריו שהאריז"ל בחר בפיוטי רבינו שמעון הגדול אחר פיוטי הקליר צי נלענ"ד לומר, דדבריו מיוסדים בזה על שינוי קל דמצינו בענין זה בכתבי האריז"ל, בין הנכתב בשער הכוונות שבעריכת מהרש"ו ז"ל שהוא סולת נקייה, והנכתב בפרע"ח שבעריכת מהר"ם פאפיר"ש ז"ל תלמידו הגדול של מהר"י צמח ז"ל המבוסס על כתבי הת"ר ניירות כנודע ליודעי ח"ן.

דהנה בשער הכוונות כתב (דרושי עלינו לשבח ונוסח התפילה), וז"ל:

'אבל היה אומר התפלות והבקשות ופזמונים שתקנו הראשונים כמו תפלת ר"ע ע"ה, ותפלת ר"א בן ערך, ותפלת רבי נחוניא בן הקנה ע"ה, וכן היה אומר כל הפיוטים ופזמונים שתיקן ר"א הקליר הלא המה במחזור האשכנזים, לפי שכל אלו הראשונים תקנו דבריהם עפ"י חכמת האמת והיו יודעים מה שתקנו, ואף גם אם הם באמצע ברכות יוצר היה אומרם, לפי שהם היו תנאים והיו יודעים מה היו מתקנים, וכל דבריהם היו מיוסדים על פי האמת'.

איברא בפרע"ח כתב (בהקדמה), וז"ל:

'מורי זלה"ה לא היה חפץ בשום פזמון או פיוט מאותן שחברו האחרונים, רק מאותן שחברו הראשונים, כגון תפילת ר"ע, ור' ישמעאל, ור"א בן ערך, ור"א הקליר ודוגמתן, שנתקנו על דרך האמת'.

והנה המעיין היטיב בהנכתב בפרע"ח יראה שכשכתב ענין אמירת פיוטי הקליר ע"י האריז"ל כתב 'ור"א הקליר ודוגמתן', משא"כ בשער הכוונות צי. ועפ"ז נראה לבאר

צה. עי' שו"ת דברי חיים (ח"ב חאו"ח סי' ח) מענין הפולמוס המדובר.

צו. למרות דע"פ המציאות אכן נראה כן שהרי האריז"ל התפלל אצל האשכנזים ביו"ט ואמר את הפיוטים שבמחזור האשכנזים, והרי לפעמים לא נמצא במחזור האשכנזי מפיוטי הקליר כי אם מפיוטי רבינו שמעון הגדול.

צז. וכע"ז איתא גם בשער התפילה מתוך שמונה שיערים שבספר עץ חיים הנדפס באחרונה מכת"ק של מהרח"ו ז"ל, וז"ל: 'אבל היה אומר התפלות והבקשות והפזמונים שתיקנו הראשונים, כמו תפלת ר'

שדבריו הנ"ל של החת"ס מבוססים על מה שהוסיף כאן תיבת 'ודוגמתו', שכוונתו שהאריז"ל אמר גם אלו הפיוטים שהם דוגמת פיוטי הקליר שהם פיוטי רבינו שמעון הגדול, וכגון בימים שבהם אין בנמצא פיוטים של הקלירי במחזור האשכנזי ה"ה ביום ב' דראש השנה צ"ח ויום שביעי של פסח צ"ט שבהם אומרים פיוטי רבינו שמעון הגדול, אז בחר האריז"ל בפיוטי רבינו שמעון הגדול לימים אלו, מכיון שהם מתוקנים ע"ד האמת קא.

והנה מרנא החת"ס הועלה למרום ונתעלה כמלאכי אש ביום כ"ה בתשרי שנת ת"ר לפ"ק, והספר שער הכוונות של מהרש"ו ז"ל נדפס לראשונה בשאלוניקי בשנת תרי"ב, כך שכל דברי החת"ס בענין דעת האריז"ל מבוססים על הנכתב בפרע"ח (שהרי מעולם לא ראה את הספר שער הכוונות שעדיין לא נדפס בימיו קב), וזה היה כוונתו בדבריו מענין ייחוסו של האריז"ל לפיוטי רבינו שמעון הגדול. ומאידך שפיר צדקו בזה גם השגתו של רבינו בעל מנחת אלעזר זיע"א שבכתבי האריז"ל המדויקים ליתא שום זכר כלשהו לענין פיוטיו של רבינו שמעון הגדול.

עקיבא, ותפלת ר' אלעזר בן ערך, ותפלת ר' נחוניא בן הקנא, וכל הפזמונים והפיוטים שתיקן ר' אלעזר הקליר במחזור האשכנזים, לפי שכל אלו הראשונים תיקנו דבריהם על פי חכמת האמת, והיו יודעים מה שתיקנו. ואף אם הם באמצע ברכות יוצר וישתבח היה אומרם לפי שהם היו תנאים, והיו יודעים מה שהיו מתקנים, וכל דבריהם היו מיוסדים על פי דרך האמת.

צח. מיהו במש"כ החת"ס 'ור' שמעון הגדול שהאר"י ז"ל בחר בפיוטיו בר"ה ויוה"כ צ"ב שהרי כלל לא מצינו במחזור האשכנזי מפיוטי רבינו שמעון הגדול ליוה"כ (כי אם קרובות להקלירי ור' משולם ב"ר קלונימוס ור' אליה ב"ר מרדכי), וכנראה דלרווחא דמילתא כתב כן, ואין הכוונה ליוה"כ בפרטיות (וגם השמיט יום שביעי של פסח בו אין כלל בידינו מפיוטי הקלירי כי אם מפיוטי רבינו שמעון הגדול).

צט. משא"כ בפיוטי רבינו שמעון הגדול שבמחזור האשכנזים ליום ב' דשבועות שלא היה אומרם עכ"פ בימי שבתו בעיה"ק צפת"ו שבא"י שעושים יו"ט רק יום אחד, ובכתבי האריז"ל אכן לעולם נתבאר אך ורק הכוונות ליו"ט ראשון חוץ מבר"ה.

ק. או לענין פיוטי יוצר שברוב המועדות אין בידינו פיוטי יוצר מהקלירי כי אם מרבינו שמעון הגדול ושאר פייטנים מאוחרים (ועי' לעיל בענף א דברי הרה"ק בעל עטרת צבי מזידיטשוב זיע"א בזה דמהאי טעמא מנהגנו שלא לומר פיוטי יוצר כיון דאיננו יודעים איזה פיוטי יוצר נתקנו על דרך האמת עיי"ש).

קא. ועי' מש"כ הרה"ק מהרי"א מקאמרנא זיע"א בשולחן הטהור (סי' קיב), וז"ל: מענין הפיוטים של אחינו בני אשכנזים, מרן האר"י היה אומר כשהי' מתפלל בק"ק אשכנזים כל היוצרות וזולת ופיוטים שחברם הקליר ורבינו שמעון הגדול וכיוצא, ובאמת הכל נתחבר ברוח הקודש כפי ששמעו ממלאכי מעלה, וכל הפיוטים דברו ברוח הקודש כמו תהלים של דוד המעשה"ש, ויכול להפסיק אפילו באמצע פסוק של ק"ש, ומכש"כ באמצע פרק ובין פרק לפרק, ולכך בימים נוראים היה מרן מתפלל בק"ק אשכנזים, והיה מתפלל נוסח אשכנזי ואומר הפיוטים ויוצרות כסדר.

קב. וכן לא היה הספר שער הכוונות תח"י של אור שבעת הימים מרנא הבעש"ט הק' ותלמידיו הק', ולחוכא ואטלולא ייחשבו ציוני המ"מ בספה"ק במהדורות החדשות חדתין נבוט לצפרין המציינים מ"מ מהמובא בשם כתבי האריז"ל להנכתב בספר שער הכוונות, שעה שמחברי ספרים אלו כלל לא היה תח"י הספר שער הכוונות שעדיין לא נדפס בימיהם, ואכמ"ל.

נספח ב

הקרובות הקלירות ליום שביעי של פסח

הנה המעיין במחזור האשכנזי לכל ענפיו ישים אל לבו שלכל חג ומועד קי יש בידינו ולו קדושתא אחת מיסודו של ר' אלעזר הקליר. היוצא דופן בזה הוא יום שביעי של פסח בו בולט היעדרותו של קדושתא קלירית מהמחזור האשכנזי, ועבורו אין בידינו כי אם ב' קדושתאות מיסודם של פייטני אשכנז מאוחרים ה"ה רבינו משה הזקן מלוקא ורבינו שמעון הגדול ממגנצא, וללא ספק הוא שבוודאי יסד ר' אלעזר הקליר קדושתא לשביעי של פסח, והוא פלאי. ולא זו אף זו אלא שדרכם של פייטני אשכנז המאוחרים שיסדו את קדושתאותיהם ע"פ הסדר של הקדושתא הקלירי שהיה לפניהם, והרי ליום שביעי של פסח אין בידינו כלל קדושתא קלירית, ואולי בתחילת תקופת הראשונים ז"ל בארץ אשכנז עדיין היה בנמצא קדושתא קלירית לשביעי של פסח שנאבד מאתנו מחמת צוק העיתים (וכלל אינו בנמצא כהיום בשום כת"י של מחזור אשכנז) שעל פיו יסדו את קדושתאותיהם, אך לא מסתברא הכי, וכנראה שיסדו את הקדושתאות ליום שביעי של פסח עם פיוט ה'סדר' המיוסד ע"פ פסוקי שירת הים, ע"פ קדושתאות של פייטנים קדומים אחרים מארצות המזרח שהיו לפניהם.

בימינו אחר גילוי הגניזה הקהירית נמצאו שם שרידים לשתי קדושתאות קלירות ליום שביעי של פסח קדי שטרם ראו אור הדפוס קדי, הקדושתא 'אלה אכלה גיא חם כשלח', והקדושתא 'אופן הפכפך ממאן לשלוח', אך גם מב' קדושתאות אלו לא שרדו כי אם החלקים הראשונים של הקדושתא ע"ג דפים בלויים וקרועים ומקוטעים המקשה מאוד את עבודת קריאת הפיוטים ושחזורם.

פיוט לשביעי של פסח לר' אלעזר ב"ר יעקב הקלירי מקרית ספר

בהגהת מהר"ש שולם ז"ל לספר יוחסין (מאמר ראשון, בד"ה ר' אלעזר ב"ר ערך) בדברי הפולמוס הידועה בענין זהותו ותקפותו של ר' אלעזר הקליר, אחר שהביא דעת התוס' (חגיגה יג: ד"ה ורגלי החיות) והרא"ש (ברכות סו"פ אין עומדין, סי' כא) שר' אלעזר הקליר הוא התנא ר' אלעזר ב"ר שמעון כדאמרינן בפסיקתא (ויקרא רבה פרק ל) 'כד דמך ר"א בר"ש היה דורו קורא עליו (שה"ש ג, ו) מי זאת עולה מן המדבר כתימרות עשן מקטרת

קג. חוץ משבת הגדול שלמנהג אשכנז המערבית אומרים הקרובה 'אוני פטרי רחמתיים' לפייטן הארצי ישראלי הקדמון ר' ייני, ולמנהג צרפת ואשכנז המזרחית אומרים הקרובה 'אלקים בצעדך הכות פתרוס' לריט"ע, ומטעמא אחרינא שאכמ"ל בזה.

קד. כן נמצאו שרידים של שני שבעות קלירות לשביעי של פסח ועוד כמה פיוטים.

קה. ובעז"ה יתפרסמו במסגרת במהדורה מד' של פיוטי הקליר למועדי השנה (ותשו"ח להעורכים על טובת עינם בשיתוף החומרים שתח"י).

מור ולבונה מכל אבקת רוכל, מהו מכל אבקת רוכל, אלא דהוה קריי ותניי ופייטן ודרשן, כתב וז"ל:

'אמר שמואל שולם, זה אי אפשר שאני מצאתי במחזור אשכנזים קרובות יום ז' של פסח, ראשי תיבותיו 'אני אלעזר ברבי יעקב הקלירי מקרית ספר', והבן'.

ודבריו הובאו בסתמא וללא ציון מקורם ע"י היעב"ץ במור וקציעה (ס' קיב) שכנראה קיבל את עדותו בזה קי, וכן הובאו משמ"י בדברי הרב חיד"א במחזיק ברכה (ס' קיב) שפלפל בזה. דא עקא שבמציאות מעולם לא נמצא המחזור האשכנזי עליו העיד מהר"ש שולם שבו ראה קרובות מהקלירי ליום שביעי של פסח שהיה חתום באקרוסטיכון 'אני אלעזר ב"ר יעקב הקלירי מקרית ספר', ולא מצינו כזאת בשום מחזור אשכנזי בכתבי יד או בדפוסים, מה גם שבמחזור האשכנזי כלל לא נמצא שום פיוט מהקלירי ליום שביעי של פסח, וכבר העיר בזה הרוו"ה ז"ל במאמרו 'הפיוטים והפייטנים' (נדפס במחזור הרוו"ה לשמע"צ ושמח"ת), והענין נותר בגדר תעלומה עד כי יבוא אליהו לבשרנו בב"א.

קו. ולפי"ד אף שינה בזה היעב"ץ מכוונת דברי האריז"ל בענין זהותו של הקליר, וכתב שלפי האריז"ל היה ר' אלעזר הקליר ניצוץ מנשמת ר' אלעזר ב"ר שמעון (ולדברי היעב"ץ האלו התכוון לכאורה הרה"ק מקאמרנא זיע"א בשולח"ט (ס' סח, סעי' ה) שכתב: 'ר' אלעזר הקליר הוא ר' אלעזר ב"ר שמעון בן יוחאי בעצמו ולא ניצוץ ולא גלגול באין פנים'), ועי' כל הענין בשו"ת מנחת אלעזר (ס' יא, בד"ה והנה האר"י, ואכמ"ל בענין).

הקדושתא
'אופן הפכפך
מזמור לשלוח'
לר' אלעזר
הקליר ליום
שביעי של
פסח
MS.CUL T-S
H6.9 1v.
FGP
#C244111

הקדושתא
'אלה אכלה גיא'
חם כשלח' לר'
אלעזר הקליר
ליום שביעי
של פסח
MS. NEW
YORK JTS
ENA 3766.4
1r.
FGP #C49806

